

51364

tiszatáj

IRODALMI, MŰVELŐDÉSI ÉS TÁRSADALOMPOLITIKAI FOLYÓIRAT

1987 APR 7 0

'87

3

tiszatáj

IRODALMI, MŰVELŐDÉSI ÉS TÁRSADALOMPOLITIKAI FOLYÓIRAT

Főszerkesztő

KAPOSÍ MÁRTON

Főszerkesztő-helyettes

LENGYEL ANDRÁS

A szerkesztőbizottság elnöke

TÓTH BÉLA

A szerkesztőbizottság tagjai

Berényi Bogáta, Besenyi Sándor, Borvendég Béla, Csatári Dániel,
Kaposi Márton, Szentpéteri István

A szerkesztőség tagjai

Csatári Dániel, Nikolényi István, Szabó Tibor,
Tóth Béla, Zsoldos Sándor

Tartalom

XLI. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

1987. MÁRCIUS

Jubileumunkra	3
TANDORI DEZSŐ: Kassák-felütések (vers)	5
BELÁNYI GYÖRGY versei: Emlékvers; Elbeszélem a hallgatásodat	6
SARUSI MIHÁLY: Addig vertem, míg meg nem gyógyult (novella)	9
LÉB JÁNOS: Liliomfény (novella)	12
BALLÓ LÁSZLÓ: Torzó; Belépő (versek)	15
POLNER ZOLTÁN: Tavaszfejedelem; Van Gogh dühe (versek)	16
GYÖRI LÁSZLÓ: Vadtorma; Kérelem; Ballada (versek)	17

HAZAI TÜKÖR

TÓTH BÉLA: Tiszajárás 78	20
--------------------------------	----

TANULMÁNY

SIK CSABA: Az értelem bilincsei	26
---------------------------------------	----

ESZMECSERE

Művek és műveletek az 1950-es évek magyar irodalmá- ban. (BODNÁR GYÖRGY, KIRÁLY ISTVÁN, SZABÓ B. ISTVÁN és SZERDAHELYI ISTVÁN beszélgetése) 39	
--	--

KELET-EURÓPAI TÜKÖR

CSATÁRI DÁNIEL: Orbán Balázs emlékezete	56
---	----

E. S.: Nicolae Bretan önéletírásáról	71
NICOLAE BRETAN: Életem. (Részletek)	72

ÖRÖKSÉG

CSAPLÁR FERENC: Kassák Lajos két cikke Szent-Györgyi Albertről	84
--	----

KRITIKA

HALMÁGYI MIKLÓS: Ki kit győz le valójában? (Csiki László: Magánháború)	89
SZEKÉR ENDRE: Herczeg János esszé-naplója (Távlatok — napló helyett — című kötetéről)	91
KOVÁCS GYŐZŐ: Hídverők Erdélyben (Balogh Edgár 1944—1946 között írt cikkeiről)	94
Szederkényi Ervin halálára	96

Illusztráció

NOVÁK ANDRÁS rajzai a 4., 14., 19., 25., 38. és a 88. oldalon.

A Csongrád Megyei Tanács lapja. Kiadja a Csongrád Megyei Lapkiadó Vállalat.

Felelős kiadó: Kispál Antal — 87-1235 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető:

Surányi Tibor igazgató

Szerkesztőség: Szeged, Tanácsköztársaság útja 10. — Táviratcím: Tisztatáj Szeged, Sajtóház. Telefon: 12-670. Postafiók: 153. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára: 16 Ft. Előfizetési díj negyedévre: 48, fél évre 96, egy évre 192 forint.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

ISSN 0133 1167

Jubileumunkra

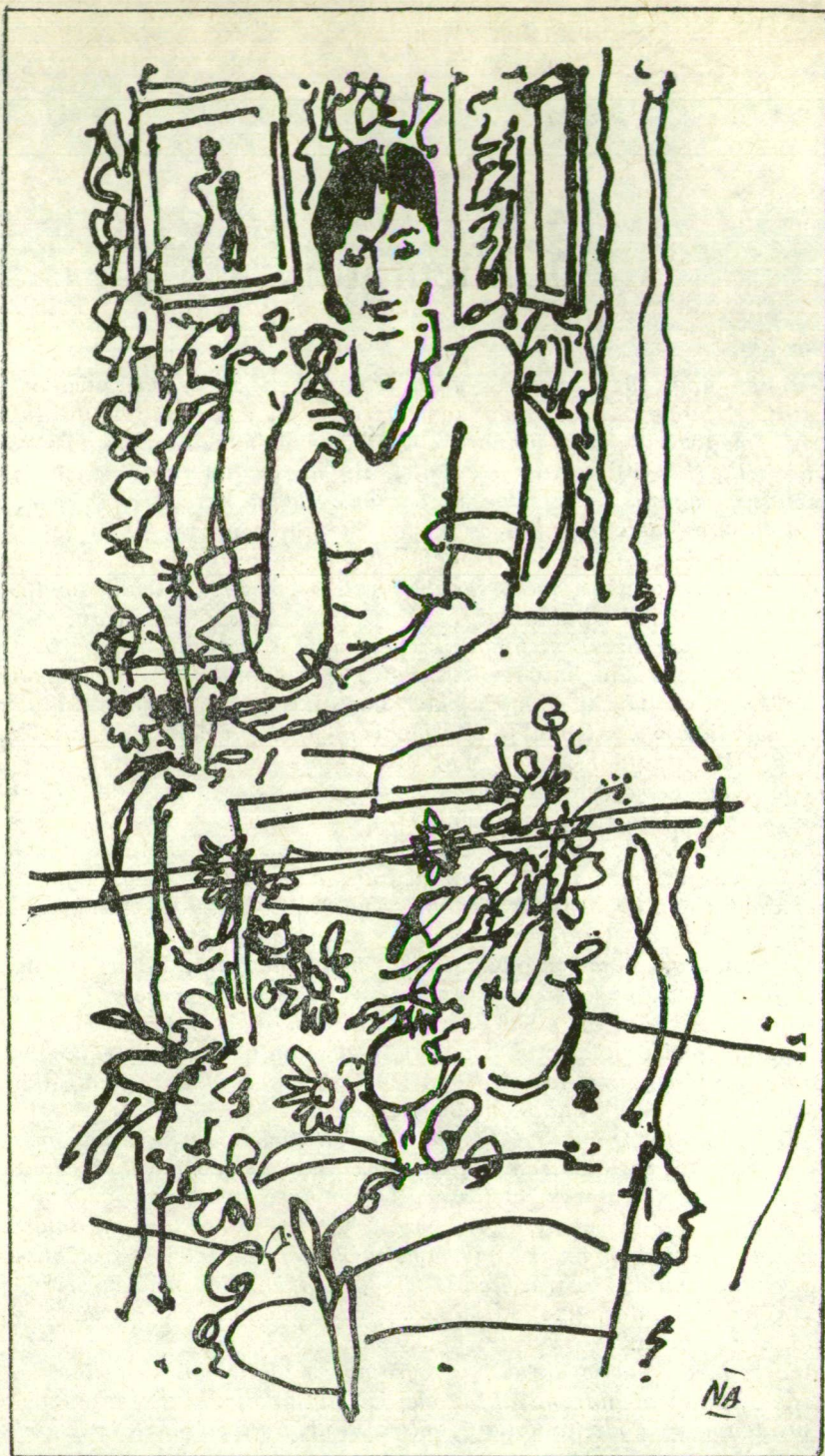
Negyven éve, 1947. március 7-én jelent meg a szegedi utcákon először a Tiszatáj. E jubileum, bár még nem éri el a fél évszázados évfordulók „ke-rekségét”, megbecsülendő pillanata a lap történetének. Laptársaink közül egy sem büszkélkedhet ily tartós jelenléttel, ily hosszú élettel. Szívesen ünnepel-nénk tehát „magunkat”, s szívesen tennénk eleget kötelességünknek: ünnepi számmal hajtani meg fejünket az elődök áldozatos munkája, emberi erőfeszí-tései — a magyar irodalom történetének egy fejezete előtt. A közelmúltban bekövetkezett, hatásaiban máig továbbgyűrűző válság azonban, amely alapjai-ban rendítette meg a lapot tavaly nyáron, most izlésvétség gyanújába sorolna minden ünneplést. Szerkesztőségünk úgy érzi, a mostani helyzetben — bár erőnk szerint megadunk minden tiszteletet az elődöknek — nem lehet célunk az ünneplés. Most inkább dolgozni kell, hogy a Tiszatáj legjobb hagyományai-hoz kapcsolódhasson, s ismét fontos lap legyen. (Egyébként is: múlt számunk-ban Tóth Béla tulajdonképpen már áttekintette a lap múltját. S bár írása aligha pótolhatja majd a folyóirat történetének monográfiáját, az alapvető tendenciák talán kirajzolódnak belőle.)

Most, e nehéz, de mégis ünnepi pillanatban nem tehetünk egyebet: föl-idézzük — magunknak is, barátainknak is mementóul — az egyik korábbi szerkesztőnek azt a programját, amely — hosszú évek szívós munkájával — je-lentős lappá tette a Tiszatájat:

„Rovatainkban olyan szellemet kell meghonosítani, hogy megtisztelő és vonzó legyen az író és kritikus számára az abban való megjelenés. Nincs meg-szerezhetetlen kézirat, és nincs megnyerhetetlen alkotó. Különböző konstella-ciók idegenkedővé tehetnek alkotókat egy-egy laptól, de a lényeges mindig az marad, hogy magában a folyóiratban legyen meg a lehetőség az alkotói tisz-tesség, öntudat csonkíthatatlan megbecsülésére.

Nyilvánvaló, hogy öncsonkítás nélkül nem zárhatjuk ki a mai magyar iro-dalom egyetlen árnyalatát sem lapunk hasábjairól. Nem is ez a célunk. Ideá-lunk az az irodalom, amely felelősséggel és művészi rangossággal szól népe és kora problémáiról, de nemcsak recenzál, hanem irányt adóan dolgozik (...) Helyt adunk minden olyan írásnak, amelyből szerzője felelősségtudata tűnik ki a népnek sorsa iránt, és írása ennek jegyében a megformálás színvonalassá-gával sem marad adós. (...) Mi hisszük, hogy nemcsak irodalmi ügyet intéz ez a vidéki folyóirat.”

Ha e régi, de ma is aktuális programot meg tudjuk valósítani — törek-szünk rá —, talán megteremtjük az alapját egy elkövetkező, már nem is olyan távoli jubileum nyugodt hangulatú, főlzabadult ünneplésének.

"Ninoy"

N. F. A. T.

Kassák-felütések

1. *Hogy haldokló madarát így hívta: Verébke; hogy kötetét leemeltem, és felütöttem épp itt. Jó óráiban dajkálta őt, akkor adta néki ezt a nevet. Csecsemőt, úgy szerette, mondja, s verssel magasztalta fel, mielőtt elfordult volna az az ő testvéri szivétől. Didereg, írta, a halál küszöbén a madár, éspedig szegénykének is nevezhetően. Kint írom ezt egy előszobában, bent, megmaradt egyetlen helyiségünkben valaki szárnyas, talán haldokló idejét töltve, azért nem didereg, mert infravörös égő alá van odaállítva a kalitkája. Hogy még azért aludni tudjon, kendőkkel van letakarva. Ha nem dolgoznék e dolgomon, végigzuhannék, ötönapja mentjük őt, az ágyon, és feküdnék, feküdnék vele-egy-térben. Az erdők különös illata, olvasom még ehelyett, tovaszállt, dús és friss leheletekkel áradó, s szól a kérdés, látta-e valaki, ahogy ez a madár ott ült feltehetően Kassák tenyerén, és énekelt, miről, a világ gyönyörűségéről? Szép Verébkémnek nevezi, s így szól hozzá, nádi hegedű csengő, csilingelés a felhőnyáj előtt, és írógépem kocsija nagyot nyikordul, mintha vonóként húznám végig azon, ami ennek a matériának a hangszekrényre. Húz ő is sorsugarat soraiból, elbízás nélkül mondhatja, jól tudja, kihallom. Tél van, s rám fér ez, mint konzerv, mely címkéjében a gyerekkor oly ábrándjait rejti, mikről nem is mertem gondolkozni, vagy mit tudtam én, hogyan válaszolódik vissza, és hogy így, így, amit alig merek elviselni, vagy csak azt hiszem, magam tudok róla, hogy valami rámszületik, elhal, de hogy kihez-el, másnak-meg, létre, ezt nem is merészném így — Verébke, Verébke — igaz elmém hazájába költöztetni!*

2. *Mik azok a jelek, melyeket ma írhat egy kéz a nyugtalanság üzeneteiként, miféle falakra? Nyirkos mezőkben mit látni, hogy az egész: játék lenne? Végig kell taposnom a park minden nap más állag havát, ónosan megkérgesedve vagdossa nadrágszáram, vagy porlón hull körben szét, nehezít mindenhogy, a harangozó etetőpoharakhoz csak így tudok elérni; és amikor a járás könnyebb volna, érdektelen az egész is. De akkor folytatni kell, így s akkor, nem kegyetlenül nehéz, csak nehéz, ahogy a jelek ennek falára sincsenek írva, ennek fala az ég, a környék, az én bejárt utam és időm, vagy valami még szűkebb. E térben idegen, velem semmi kapcsolatot nem tartó madarak mozognak önjárásúlag, nem fény s nem árny közt fekszik árok, mely elválaszt minket, de a halálhoz közel-érve létrejön majd ennek visszája, ahogy a görcsben forgó mezei veréb kört járt másikkal a városban, végül hozzánk került haza,*

tápokat vételezett csőrén keresztül a csipeszből, a szem cseppentőjéből. Ezt próbáljuk leutánozni kényszerűen, amikor ő itt, aki a szobánkban alszik e gépzaj közben is, amit, Kassák, versünk ver, meghalna a hő piros fény nélkül, s ha tartalmaz lé nem jutna belé legalább, hogy visszatérjen máskor oly természetes magtáplálékához, ebből azonban most csak éhhalál mennyiségeket szemelget, s az egész egyáltalán csoda a téglafalon túl, olyan, mi-is, ami ösztövéren összetart minket, és a szavak egybecsengése csak mint a fülé, ér valamit, bármi, a fenyegető semmiségnél többet ígér legalább a hihető ámitásnak, mely mind ez igyekezeteké, és igyekszünk, hogy kiérjünk legtermészetesebb közegünkéből, ott, visszatekintve természetellenességére, lássuk, mi mód nem létezhet más út, csak áttörni ezen, és ha egymás halálaiként: egyik felől tudva csak, hogy mi élünk tovább, de mit ér ez, ha semmit se tudunk az ő eszméléséről, mely a nemléte, s hogy abban miféle hely jut nekünk, mely-igen képtelenség, hogy még mi járunk ki valami sírhoz, mi vagyunk azok, akik kedvre és kényre elfelejtjük őt, vagy fontosabb dolgaink s a kényszerűségek másfelé sodornak, s mit tehetünk, ezeket avval, hogy velünk megtehetik dolguk, igazoljuk. Énekelj, madár, vállad közé ejtett fejjel is, ahogy a gépzajt még élve nem hallod, e vers kopogását, álld így is a tétet, mely minket tesz le magasodból, ahová hiányzó félárny szemed s féltér szárnyad nem enged, te túljutott, emelkedni úgysem!

BELÁNYI GYÖRGY

Emlékvers

elment hát el vagy nem is volt tán csak képzelet
s ha nem is volt amikor nincs attól még lehet

emlékét idézi minden nap mert nem múlhat
s csak álom csak remény és az évek elmúltak

bizony ez ilyen már ó az élet az élet
egyre csak van de nélkülünk már el sem férhet

csak így csak itt és mindez olyan mint valami
amit újra és újra be kell majd vallani

meglett a nyár és ez már a tél s de jó de szép
hogy itt vagyunk még itt vagyunk itt csak mintha épp —.

léptek a csöndben léptek a havon s hiába
saját léptét lépheti csak az ember lába

védtelen ég s hű kalap ha a szél alákap
hétfő vagy péntek csütörtök szerda vasárnap

és nap jó napra s van mi nem volt sohasem még
ez hát a boldogság de nincs nincs rá nincs mentség

vagyunk s valaki egyszer ezért még megbocsát
és szívében halkán elsírja értünk magát

s ha volt ha nem már az is lehet csak annyi ez
mintha a csönd lenne az ami helyette lesz

s nem álom se remény mégis mégis oly való
de szólni róla nem lehet nem de várni jó —

Elbeszélem a hallgatásodat

Arra hagyatkozom, ami már nem történhet meg
velem. Nagy, tágas szobákban adják rám az arcom,
amíg részvéttelen kihallgatom a szívveré-
semet —, lélegző súlyok közt lüktet fényesen a
szám. Nem szólánék, hiszen egyre régibb módszer már
tovagörgetni a csend lusta tömbjeit, s egyre
fontoskodóbb azt hinni, így a jó. De hiába
ez is. Csak szavakat hordhatok a szádra, hogy a
hallgatásod még elbeszéljem, s hogy egyszerre majd
ugyanazt hallgassuk el mindketten. Akkor szólj te,
ha boldoggá tesz az is, hogy nem mondod.

Elválnak

azért fától a szelek, egymástól is el a jó
füvek. Fény zárja le az egek alját, de úgy áll
magában a világ, mintha valamire itt még
szüksége lenne. És az álmok csak felhúzzák
a leomlott falakat, a madarak pedig újra
és újra könnyörtelen felmutatják, hány határa
van az éjnek. Lassan hát kitárják szívüket a
tárgyak. Szél jár vissza egy messzi síkról, s míg a fák
némán elfordulnak, én elmondom, hogy ezekről
és ezekről és ezekről a dolgokról szóltam.

Addig vertem, míg meg nem gyógyult

Édesapám asztalos volt egy tök faluban, ahol nyolcszáz lélek élt, Gellénháza Göcsejben, katolikus falu. El tudod gondolni. Szegény ember fia voltam.

'24-ben születtem Nován, akkor járási székhely volt Zalában, ma Lenti, fősolgabíróság volt ott. Ott szült az anyám, oda vitték be. Egy testvérem volt. Édesanyám meghalt, lett egy féltestvérem.

Tizenhárom évesen sommás lettem, summás. Áprilisban elmentünk, november valahányadikáig oda voltunk. Végigjártam a Dunántúlt. A pannonhalmi apátság birtokain dolgoztam, Bakonyjákó, Városmajor, Pápa környékén. Zalában nem volt sommás munka. Télen erdőirtás, favályúból éltünk, apámmal vályúkat csináltunk. Tavasszal elmentünk.

A községhatár ezerholdas, egy-két hold se jutott egy emberre. Ráadásul agyagos föld, jórészt erdő. A Széchényi grófoké volt az erdő. '41-ben meghalt édesanyám. Hat hónap alatt nem kerestem annyit, hogy megoperáltathassam. Golyvás volt, bazedovos.

Apám első világháborús rokkant. Dumdumgolyóval belelőtték az olaszok a hátába, attól rokkant meg. Nehéz az asztalosmunka. Rokkát, koporsót, bútort, ajtót, ablakot, mindent megcsinált. Mindenhez kellett értenie, mint minden falusi iparosnak. Szegények voltunk. Így aztán nem sikerült anyámat megoperáltatni.

'42-ben elhatároztam, megpróbálok rendesen megélni. Levente-segédoktató lettem. Mindenholnan összeszedtek kettőt-hármat. Kassára hívtak be, ott volt a kiképzés, onnan Kolozsvár mellé, Szászfenesre vittek a székely hadosztályba.

Hívtak bennünket. Ki az Isten ne örült volna Erdély visszafoglalásának? Nem önként, de... Ha nem megyek önként leventeoktátónak, akkor is elvisznek, úgyhogy mindegy volt.

Apám szociáldemokrata volt, emiatt rokkantságit nem kapott, se útkaparónak, állami szolgálatba nem mehetett. '42-től '45-ig voltam katona a háborúban, tüzér tizedesként Jugoszláviában estem fogságba.

A frontra '44-ben kerültem, magyarországi fronton voltunk. Jött ellenünk a román, erre mi megindultunk. A román Aradig futott. Amikor jött az orosz, akkor meg mi futottunk, túl a Tiszán álltunk meg. Aradtól Lajosmizséig menekültünk, ahol a páncélos csatában megsebesültem. Félig fölgyógyulva újra beosztottak. Legutoljára Polgárdi—Somogyszob. Nagyatád után Jugoszláviában estem fogságba, '45 márciusában.

A tábori tüzéreknel voltam. Lovainkat lelőtték repülővel, ágyúinkat elhagytuk, a Tiszán lóval úsztam át! Én nem tudtam úszni; a ló úszott, én meg kapaszkodtam.

Volt a Horthy-féle proklamáció. Örültünk, ölelgettük egymást. Amikor Szélasira kellett esküdni, néhány nagyszájú mondta a hangszóróval, mi morogtunk. Ki tudja, ki mit morgott a bajsza alatt.

A fogságot a Volga melletti erdőlágerban kezdtem, erdei fakitermelő láger volt, Novodevice. Innen Kujbisevbe kerültem.

Amikor '44-ben sebesülten otthon voltam szabadságon, egyugyanazon időben volt az édesapám Murakeresztúron vasúti hídörsgben szakaszvezető. Ami-

kor otthon voltam, egyik alkalommal nem volt nálam az igazolás, a szabadságos levél. Igazoltatott egy nyilas szolgálatos; az öreggel összeveszttem, mert nem akart megismerni. Elvettem tőle a puskáját, hogy ne itt hőbörödjön, menjen ki a frontra, ha ilyen nagy hős! Ott mutassa meg, mit tud. A csendőrök már az ágyban összeverték. Még az őrsön újra megruháztak. Bevittek Zalaegerszegre. Szerencsére egy tiszttel, vitéz Hegyi Zoltán zászlóssal találkoztam, akivel együtt sebesültem meg. Elvette a papírt, hogy átvett. Nála töltöttem a többi napot, vele mentem vissza a szabadságról.

Elég számár, őszinte gyerek volt ez a zászlós. Egyszer azt mondta, maszlag, hogy az oroszok azért lőnek, mert mögöttük hajtják őket a tisztek! Nemsokára mi leszünk így... Legéppuskázták, azt hiszem a németek. Nagyon félték már akkor a katonáink. Azt mondták, véletlen volt. Tudtuk, hogy szándékos. Váltás közben lőtték le a németek.

Fokányba vittek. Előbb Celldömölk. Elhittük, hogy aki nem háborús bűnös, hazamehet. Aztán irány napkelet.

Az erdei lágerban fát vágtunk. Rendesen teljesítménybe dolgoztunk, kézzel fűrészeltünk. Három-négy hónapig voltunk a Volga-parti erdőben. Hol mahorka, hol cigaretta volt a bérünk, hol meg csak kiírták, ki hogy dolgozott. Őrség szinte alig volt, csak munkavezetők. A lakosság csupa asszony. Amennyire utálták a németet, annyira szerettek bennünket. Gyerekekként fogadtak bennünket, gyerekeik helyett.

Az erdőláger után Kujbisev, ott volt a központ. Kujbisevben csináltak egy belső antifasiszta képzést. De az egész lágerből talán csak húszan voltunk. Utána elvittek Kabanovkára, az Urál felé Kujbisevtől. Az antifasiszta iskolában már olyan volt a hangulat, hogy ránk nagy feladat vár az új Magyarországon.

Kujbisevben, aki dolgozott, az jól élt: a gyárban megkapta a kosztot, és megkapta a lágerban is a porcióját. A gyárban ugyanazt adták, mint a szovjeteknek!

Kabanovka közelebb az Urálhoz, tanyaszerű hely az Urál előtt, Kazány után. Nemesi kastély lehetett. Előtte Utában szálltunk ki a vonatból, ott voltunk két napig. A kabanovkai kórház, volt kastély, három-négyszáz méter hosszú épület, közepén a kapuval. Ezer német volt az ezerszáz ágyas kórházban, magyar harminc-hamincöt lehetett. Vagy tizenöt orvos, felcser dolgozott itt. Azok a foglyok kerültek ide, akiket lágerban nem kezelhettek. Komoly műtéteket végeztek: lábműtét — lefűrészték, akinek lefagyott —, agyműtét. A zöm legyöngülés, vitaminhiányos étkezés és fagyás miatt került ide. Próbáltak zöldet adni: csolánlevest, mindent megpróbáltak. Olyan növényt bejuttatni a szervezetbe, amelyben vitamin van.

Azért lettem kórházparancsnok, mert amikor megkérdezték tőlem, mire használtam a fegyverem, azt válaszoltam: lőni! Lőni vele azt, aki ellen küldtek. A többiek hazudtak össze-vissza, mentették volna az irhájukat, én őszintén megmondtam az igazat. Ezért nevezett ki parancsnoknak az orosz.

Ez kórházláger volt. Azokat hozták ide, akik várhatóan két-három hónapnál később gyógyulnak. Itt voltam '46 októberétől a hazajövetelig kórházparancsnok. Úgy vittek oda, hogy a láger fogolyparancsnoka leszek. A többség német, de volt magyar, román, mindenféle. Nyolcszáz-ezer volt a beteg.

Aki nem volt túl súlyos, itt maradt, dolgozott. Zömében súlyos volt. Itt történt meg, hogy valakit addig pofoztam, míg nem evett. Haza is jött.

Fásult volt. Főleg azért, mert amikor a Nagy Imre-féle (azt mondod, Nagy Ferenc? mindegy) kimenetel volt, mi már vagoníroztunk. Arról volt szó, hogy megyünk haza! Összecsomagoltunk. Erre vissza! A magyar miniszterelnök kint

maradt Amerikában! Hogyan higgyenek az oroszok azokban, akik ott maradtak? Ha akkor mi megfogjuk, agyonverjük.

Kabanovka valami nemesi kastély volt nemes nélkül. Nézd, az emlékkönyvbe az orosz „Kastély”-t írt.

Az orvos nem magyar, a fogolyorvosok a lágerokban voltak. Itt a legkevesebb tizenkilenc, de volt harminc orvos is. Rettenetesen jó sebészek voltak, amputálást milliószám végeztek. Akinek a lába lefagyott. A fatalpú bakancsban elfagyott, elfertőződött a foglyok lába. Válinkinak hívták, mintha teveszorból lett volna. Préselt szőr csizma, a legkurvább hidegben is meleg volt. Ha talpa is volt, mehetett.

Szabályos nyilvántartást vezettek, kit hová, melyik parcellába temettek el. Nagyon rendesek voltak.

Visszafelé rengeteget segített, hogy a politikai tiszt velem egy évben, egy napon született, és abszolút egyformán gondolkodtunk. Ő volt a vonat hivatásos parancsnoka. Százados, Szergej volt, de hogy milyen Szergej.

Hazafelé én voltam ennek a szerelvénynek a fogolyparancsnoka. Nagyon rendesek voltak! Mindenből tiszta ruhát kaptunk, tiszta fehérneműt. Abszolút korrektek voltak. Mindent elhozhattunk, amit szereztünk. Persze naplót nem volt szabad vezetni, hazahozni se, nekem sikerült. A kujbisevi antifasiszta képzés végén kerültek az emlékkönyvbe az első bejegyzések, budipapírra. A végén bekötöttem.

Volt, aki útközben eladta a ruháját, általában italra kellett. A lágerban nem volt pia. Hazafelé már élvezték.

A legborzalmasabb az volt, amikor Csapnál átjöttünk a határon, és valamiért megállt a vonat. Az addig kordában tartott társaság... Látták az emberek, a sín mellett végig almát árultak... Egy részéért fizettek, a többséget csak elszedték. Nem volt a legszebb.

Ott álltak a vonat mellett sorba, árultak. Az erőszakosabbja föl is lökte őket: Alma!

Szeretettel akartak fogadni minket, de hát a mohóság.

Félig érthető! Félig nem. Ahogy én kibírtam, hogy nem ettem egy almát se.

Aztán hazakerültem. Megalakult a párt öt fővel vagy hattal, Fitos György nevezetű régi elvtárs volt az MKP gellénházi párttitkára vagy elnöke, nem tudom. Aztán, ahogy hazakerültem, én lettem a párttitkár. Zalaegerszegre bevonultam háromhetes pártiskolára. Azután jött a választás, a választáson már harmadikok lettünk Gellér-ízán. Első a kisgazdapárt, második a parasztpárt; rosszul mondom, mi voltunk a másodikok, a parasztpárt lett a harmadik. Ebben aztán aranyos volt, hogy apám volt a szocdem párt elnöke, én meg a kommunista párt titkára. Ő azt hitte, hogy most már ők lesznek az urak. Hogy a mérsékeltek győznek.

Tulajdonképpen így is lett volna, de a húgomnak a megyei instruktor udvarolt, és a lány nekem elmondta, mit akarnak a szociáldemokraták. Én minden jót átvettem előlük, megcsináltam, amit ők terveztek.

Az öregek voltak a szociáldemokrata pártban, velünk a fiatalok tartottak. A legtöbb földje nálunk egy gazdának huszonnégy hold volt, a többi szegény, zöm két-három holdas. Közben Bázarekettye után Nagylengyelen olajat találtak, az emberek oda kezdtek dolgozni járni.

'47-ben a párt javaslatára Szombathelyre kerültem az államvédelmi hatósághoz, és ott voltam '50. júniusig. Amikor a zalaegerszegi gyógyszerértári központhoz kerültem ellenőrné, odavaló a feleségem, patikus, '52-ben Nyíregy-

házára akartak küldeni igazgatónak, nem mentem. Erre Egerbe kerültem ellenőrnek.

1952-ben Egerből berendeltek. Fölpattantam a motorra, azzal mentem Pestre. Úgy átfáztam, hogy a megdermedt ujjaimmal nem tudtam a sliccemet kigombolni: behugyoztam. Negyed órát késtem, emiatt azzal fogadtak: nincs órája?! Tényleg nem volt óráim. Beültettek egy kocsiba, csak Öcsödön mondta meg az elődöm, hogy én leszek a Békés megyei gyógyszerterek igazgatója. Hiába nem akartam vállalni, nem volt mese. A családom meg Zalában mit sem sejtett. Én meg itt aludtam a csabai irodai fotelban.

1950. június 28-tól, a patikák államosításától '52 decemberéig öt igazgató volt Csabán. Még azt se tudták, mit csinálnak, már meg is fúrták őket. Akinék volt egy barátnője, azonnal befeketítették! Erkölcs... A Szovjetunióban nem volt ilyen. Ott az ember azzal csinálta, akivel akarta.

A háborúban sok ember elpusztult, sok nő volt egyedül. Nem csoda.

Két gyerekem van. A lányom a moziüzemi vállalat KISZ-titkára, a fiam gyógyszerész. A múltkor kérdezték tőle, miért nem lép be a pártba? Azt válaszolta: miért, mi hasznom lesz belőle? Apámnak mi haszna lett, hogy most így bánnak vele?

Nagyon megharagudtak rá. Magyarázhattam, látjátok, ez a vége. Ha mi elmegyünk, ki fog fegyvert ezért a rendszerért? A fiatalok elpuhultak, ők nem, akkor ki?

Ahelyett, hogy minket jobban megbecsülnének.

Hatvankét évesen pártfegyelmmel kell nyugdíjba mennem. Mert rászóltam a párttitkára, miért késik.

Mért, miért kérdeztem; mert amikor előtte odaálltam reggel, aki elkésett és én kérdőre vontam, miért jön be ilyen későn, hátramutatott, ott jön a párttitkár! Ha neki szabad.

És erre fegyelmet akasztanak a nyakamba! Hogy nem haladok a korrall, elavultak a módszereim! Túl diktatórikus.

Meglátják, nélkülünk mire mennek. Mert azt találtam védekezésül a taggyűlésen mondani, hogy a pártonkívüliek pontosabbak! Ki mutasson példát, ha nem a párttag?! Így nem lehet fegyelmet tartani! Meg mást is kifogásoltam.

Nem tetszik nekem ez a túl korai demokratizmus. Szerintem erre az emberek még nem eléggé érettek.

Itt Csabán elvégeztem a hetedik-nyolcadik osztályt, '56–57-ben egy év alatt sorban levizsgáztam a négy gimnáziumi osztályból, kegyetlen nehéz volt, éjjel-nappal tanultam, de leérettségiztem! Aztán később jogi doktorátus, a szegedi egyetemen. Gondolhatod, Szegeden én, hogy utáltak az egyetemi tanárok éppen '56 után. Nem tudtak kibuktatni. Hányat kivágtak!

Lordok háza. Ezt mondják a házunkra. Mitől lordok háza? Gyulavári semmit nem kér, ami a háznak kellene, hogy ne mondhassa senki. Háromszobás lakás, semmi különleges. Még hogy lordok háza. Meg Szentháromság tér! Megáll az eszem.

Már arra is gondoltam, hogy kilépek a pártból. Ha így bánnak velem. Másnak két-három családi háza is van ilyen korban, nekem semmi más, csak ez az állami lakás!

Ki fogja ezt megtenni a rendszerért? Vérben, szennyben.

Egyébként a fogságban a tisztességes ember járt rosszul. Aki nyilas volt, elszökött! Mert félt. Nekünk azt mondták, hogy hazavisznek bennünket, még

Foksányban is. Aztán láttuk a cirillbetűs kiírásokat az állomásokon, még akkor is azt hittük, hogy hazamegyünk. Volt olyan, aki amikor átmentünk a faluján még Magyarországon, hazakéredzkedett. Visszajövet nem akarták az oroszok beengedni a táborba, de ő erősködött, hogy igazolás kell neki, ami nélkül nem megy el innen!

Meg se állt az erdőlágerig.

LÉB JÁNOS

Liliomfény

Tavasszal érkezett a dokkba Csendes. Az öböl vize pezsgett a dévérek ivásától.

A főnök megkért, avassam be a dolgok fortélyaiba, hogy igazi dokkmunkás legyen: targoncavezetéstől a darukötözésig, a szakszerű vagonkirakástól a bárkafedelelek leszereléséig, a portáldaru üzemeltetésétől a kamionkonténerek pontos rakodásáig.

Elkaptuk a nagy izzadások évadját. Equadorból érkezett nyers babkávét zsákoltunk. Egy zsák hetven kilót nyomott.

Csendes ritkán szólt. Ujjbegyei kirepedeztek, vérfoltok sötétlettek a szövetzsákokon. Közönséges szigetelőszalaggal leragasztgatta, és ment tovább a munka. Maga is mosolygott a kínlásán.

Munka után az udvaron gyakoroltunk.

A könyvtárban összefutottam vele, meglepett, hogy Exupéryt olvas. Utána, amíg el nem merült a nap, az öböl végében üldögélt egy felfordított csónakon, szállása közelében. Komphajón lakott. Kavicsokból betűket rakott ki a fövényen.

Hallgatagságát nem vették jónéven a dokkmunkások. Morogtak rá. Nem volt tagja semmi szervezetnek sem a Maharton belül, sem azon kívül.

Akkor még én sem értettem meg a mélabúját.

Ellenkező műszakba osztották, s én két új dolgozót tanítottam a dokk tudni-valóira.

Már a nyárban jártunk, amikor egy nap ott üldögélt a csónak mellett. Aprólékos gonddal egy nevet rakott ki a kavicsokból.

A fák mögött bárkák, uszályok horgonyoztak. Valamelyik fedélzetéről nevetést hozott a szél. Alakom árnyékot vetett a fövényre. „Liliomfény” — olvastam. Gyorsan összesöpörte a tenyerével a kavicsokat. Melléültem, és zavarunkban a sirályokat néztük.

Nehezen szólalt meg:

— Megoldást keresek valamire — mondta fojtottan.

— Ha tudok, szívesen segítek.

— Nem. Ez más. Más, mint az élet szokásos gondjai.

— Ha van kedved, este gyere be a Legyesbe — a matrózkocsmába hívtam.

— Rendben — mondta, és elindult a komphajó felé.

Aznap estig három vagon szőlőcukrot raktunk ki. Egész idő alatt törtem a fejem, de csak sejtéseim voltak.

A zenegép mellett ült, fasírtot evett, citromlét ivott. Hőség volt.

— Gyönyörű nevet raktál ki a parton, Csendes — mondtam neki önkéntelenül.

— A feleségem volt. Tíz éve... találták meg a Lupa-szigettel szemközti parton. Rákos volt, nem bízott az orvosokban. Fogta magát, és... itthagytott.

Szerettem volna valami vigasztalót mondani, de csak a sörömet bámultam, mint egy kocsmafilozófus.

— Voltam már mentős, vájár, révkalauz. Most itt trógerolok.

— Valami megoldást emlegettél délután...

— Előbb-utóbb rá fogok bukkanni.

— És az emberek? — kérdeztem.

Csikos pólója alá fújt, s aztán furcsán nézett rám:

— Eleinte azt hittem, hogy meg tudom emészteni. Aztán elcsendesedtem.

— Begubóztál.

— Az én hibám. Ilyen vagyok. Még most is szeretem. Nyilván örülség.

Sokáig nem láttam. Kint üldögéltem az öbölben, néztem a tengerhajókat a Dunán — dél felé úsztak rakományaikkal.

Az ősz elején találkoztunk újra. Jutalmat akartak adni neki, de visszautasította. Az egyik portáldaru gémjén elszakadt a drótkötél, és egy becsomagolt munkagép a dokk sínpályájára zuhant. A legutolsó pillanatban rántott el alóla egy hajóst.

Ősz végén újra egy műszakba kerültünk. Korai hópelyhek szállingóztak, szélrohamok söpörtek végig a kikötőn. Egy osztrák hajóba zsákoltunk, a Tiszai Vegyi Kombinát granulátumát. Nem mentünk be reggelizni a többiekkel.

Nevetve ugrott át a hajóról a partra. Forró, citromos teát iszogattunk, Csendes közben föl-fölnevetett:

— Megvan a megoldás.

— Ha ennyire örülsz neki, akkor biztos jó.

— Naná!

— Kölcsönadnád nekem azt a nevet? — kértem.

— Fura fickó vagy — mért végig. — Minek kell az neked?

Felmásztunk a vagonba, magunkkal vittük a citromos teát, a zsákokra telepedtünk.

— Erre a névre szeretnék keresztelni egy halászhajót.

— Többet mondjál, ha már kölcsönadom...

— Oké... Nos, az a náci, aki 44 nyarán lelőtte Exupéryt, utólagos elismerésre, jutalomra vár egy bizonyos neonáci banda kasszájánál. Azok viszont szemtanút kérnek tőle, aki igazolja, hogy valóban ő lőtte le Ex gépét.

— Várj! — vágott közbe. — Ez kitalált történet, igaz?

— Persze... Szóval az a náci emlékszik egy Liliomfény nevű halászbárára. Fogja magát, elutazik a Földközi-tenger partvidékére, St. Raphaelbe. Megtalálja a vén halászt, aki emlékszik a légicsatára. Már-már teletömné a náci az öreg zsebét bankókkal hálaképpen, de jön a bibi... Érdekel, Csendes?

— Egyelőre tetszik.

— ... Azt kérdezi a náci az öregtől: maga valóban látta Ex gépét a tengerbe zuhanni? Azt nem mondtam. Nem zuhant a tengerbe — válaszolja az öreg. Hogy a francba ne zuhant volna belé?! Hát én szedtem le géppuskával!, erősködik a náci. Hiába kiabál velem, Ex csatázott, de nem zuhant a tengerbe, mondja magabiztosan az öreg. Akkor hová tűnt ma szerint, már kiabál a náci.

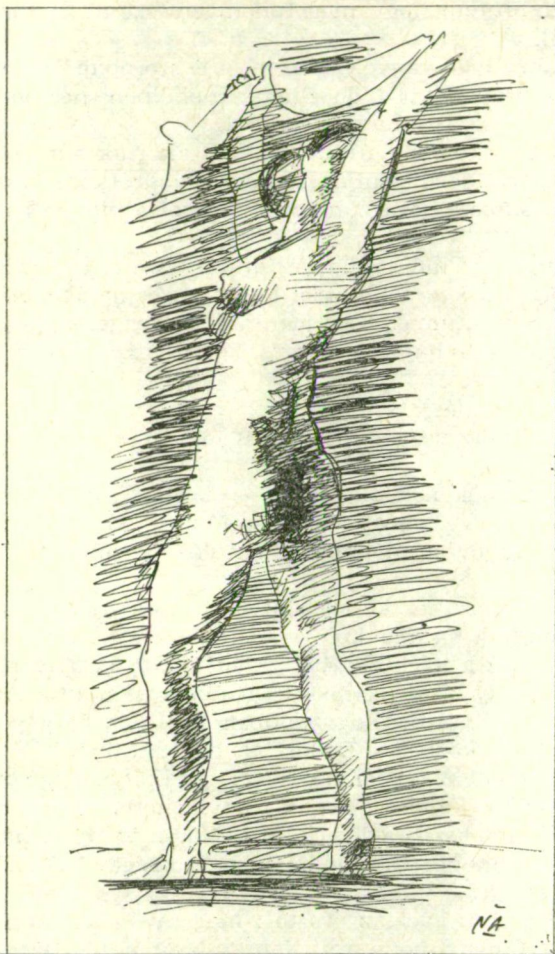
Arra ment, és az égre mutat az öreg. Maga a bolondját járhatja velem?, ordít a náci. Az öreg azonban hajthatatlanul ismétli: Márpedig arra ment Exupéry. Nem zuhant a tengerbe. Eltűnt az égből. Ez az igazság. Papok is tanúsíthatják. Mert szent volt, és csillaggá változott... A náci telexezett a Vatikánba, azonnal válaszoltak neki: sem a háború előtt, sem közben, sem a mai napig nem létezett Exupéry nevű szent... Ez lenne a sztori röviden, Csendes.

Nem jött munkába, amikor az öböl széléit csipkébe verte a fagy. Kerestem, hogy odaadjam neki a novellámat, olvassa el. Végigjártam a melegedőket, bekibáltam néhány hajóra, megnéztem a tárház öltözőit.

Váratlanul, élesen hasított belém a felismerés.

Taxival mentem Békásmegyerre, szemközt a Lupa-szigettel.

Ott feküdt a parton kihűlve. A taxis ordított a mikrofonba.

"Fauno" (mosaico)

Nr. 111

Torzó

Valaki istenneveket motyog
maga elé szemerkélő esőben
a Kőszegi (volt Beloiannis) utca
közepén félig háttal a mozinak
előtte a toronyház ködbe vész
valami van a levegőben és
vízcsepp vagy ha nem hát könnycsepp képében
mindenkin s mindenben ez ül
s egy mosolyért könnyörög a csikóhal
mindes-mindenkiben ott legbelül

A nagy találkozások percei
megnyúlnak mint némely barátaink
képe felbolydult emlékezetünkben
kevés dologra fogható ma rá
hogy helyén van vagy hogy helyénvaló
a pórások sem értik vicceit
az évszaknak megfelelő időnek
így az ember hol ernyed hol feszül
s egy mosolyért könnyörög a csikóhal
mindes-mindenkiben ott legbelül

Belépő

Bevonulni a nagybetűs ENYÉSZETbe,
nem éppen számárháton,
ám bőven elegendő
pompával mégis ahhoz,
hogy nyűtt orcánkat végletesen
félreértse a balgatat tömeg,
mely mindig éhes új szenzációkra;
királyi fennség jeléül kezelje,
mit annak híján
hordott ránk korunk.

Tavaszejedelem

Nagy László emlékére

*Tavaszejedelem, te nappal koronázott,
lovak, madarak ördögös ura.
Ha szólsz, megzendül a dérgyöngyös kozmosz,
szívemhez utak, puszták dörgölődznek
és szétfutnak a tájon, mint morajló, zöld árvíz,
és tűzvészként ragyognak, mint népmesei erdők.*

*Habos csillagoktól viselős gyümölcsfák
kitárt ajtóm előtt itt topognak.
Hozzák a hajnal fehér jegykendőjét,
a veszélyekből kimentett szerelmet.
Állok a szülőföld tiszta harangütésében,
az egyetlen-haza forró lábnyomodban állok.*

*Tavaszejedelem, te az örök ifjúság
zöld ágát vigyázó pátriárka,
közeledben a csodák mind megerednek:
égő taréjú kakast simogatok,
aranyport söprök róla, harmatos sötét éjjelt,
kezembe szegfűt adsz, hogy hazáig világítsak.*

*És nem múlik el a láz; zúgatja a tengert,
küszöbömig a holdas végtelent
elkíséri. Hallom a föld följazott
szívverését, hallom a fényes szélben
zászlóként csattogó rügyet. Segíts, hadd borítson
lángba, virágba mindent ez a tündéri évszak.*

Van Gogh dühe

*Lángoló fehér hómező
a vászon: kiterített
fák, havakba temetkező
egek lebegnek*

*ősmoszatként. A semmi fáj.
Állok a tárt űr előtt,
ömlik szobámba a homály
és megőrülök.*

*Megváltásért küzd a világ,
de lelkem néma, merev.
Lágy színek, új próféciák,
ti segítsetek!*

*Tobzódnak a lokál-vakok.
Zokogjatok szüntelen
s az ég havasán csak ragyogj
levágott fülem!*

GYŐRI LÁSZLÓ

Vadtorma

*Zirren-zörren a vadtorma.
Oda van hajdani zöld orma.
Vén kövön aluszik, bóbiskol.
Keseredik a gyökere, féreg vési.*

*Keseredik a gyökere, féreg vési.
Vén kövön aluszik, bóbiskol.
Oda van hajdani zöld orma.
Zirren-zörren a vadtorma.*

*Vén kövön aluszik, bóbiskol.
Keseredik a gyökere, féreg vési.
Zirren-zörren a vadtorma.
Oda van hajdani zöld orma.*

Kérelem

*Virág adta visszakéri
adnom vissza nem lehet
visszatűzném újra mégis
tűznöm vissza nem lehet
virág adta visszakéri
kötnöm vissza nem lehet
jön a szél és messzetépi
mért is adnám vissza azt
ő is kapta mit a szél visz
felhőből a permetet
az sem újra könnyen égi
csak ha élőt megszakaszt
oly ijesztő visszaadja
visszaadja éri kár
zörgő kóró szél szalasztja
könnyörögnünk érte kár
zsúfolata új tavasszal
sárral elteljesedés
hólé csörren úszva gazzal
telése tükörbe vész
könnyörögnünk nem lehet
könnyörögnünk nem lehet
borulásunk új tavasszal
salátafejesedés*

Ballada

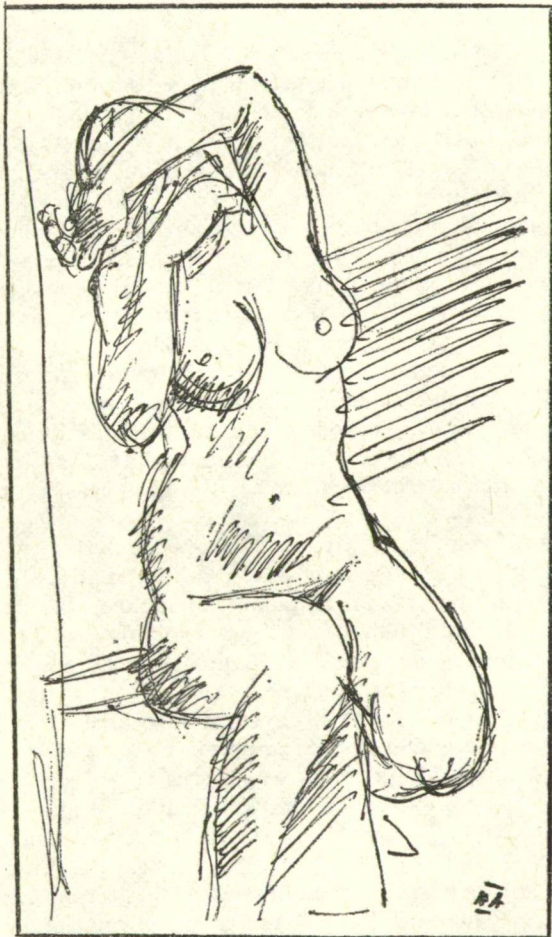
*Elvágott a kasza,
kiserkent a vér,
ne vigy, apám, haza,
nem kell a lapulevél.*

*Nem kell az utifű,
hadd folyjon a vér;
édes a keserű,
gyógyít a kaszaél.*

*Ne fogd be a lovat,
apám, az istenért,
a szőre pirosabb,
mint énrajtam a vér.*

Ne ágyazd a kocsit,
apám, az istenért,
hadd legyek egy kicsit
az aranyadi rét.

Nem a füvet vágta,
nem azt kaszáltad el,
életemet vágta,
azt kaszáltad el.

- Pakit a fany - (35) Nottat

TÓTH BÉLA

Tiszajárás

78.

ARANYÁSZ SÁMUELÉKNÉL

— A vezetékneved is érdeklődést kelt. Tudod-e, miből ered?

— Családos ember koromat megértem, nem tudtam. Kérdezgettem jó emlékezetű őseimet. Ők sem mondtak biztosat. Találgatták.

A név két tagját szétválasztották. Az arany nem szorul magyarázatra. Az ász, az már háromféle jelentésben is szerepelhet. Ha ászokra gondolok, az valami edénynek, hordónak tartója máig is. Amin a boroshordók sorakoznak. Úgy lehet, mondta egyik öregapám, hogy valamikor mi tartottuk hátunkon az arannyal teli puttont. Mi lehattunk az arany hordói? De azért valami csöppnyi igazságot azért véltek benne, hiszen régtől való nemességet tudott magáénak a család. Azt is csak úgy hallomásból. Öregapám mondta, annak is az öregapja mondta. Armárist nem látott egyikük sem.

Másik ász, a kártyában a disznó. Arany disznó? Akármilyen kis disznó, aranyak azért döfi lehetett volna. De hát amikor mi ezt feszegettük, a családnak nem volt annyi aranya, hogy egy tisztességes gyűrűt kikerekítsenek belőle. Arany disznó sem lehetett a nevünk eredete. Ász lehet, ahogy utólag megtanultam az a képző, amely valamilyen foglalkozásra utal. Ász, ész. Bányaász, erdész.

Igen, de mit művelt az aranyász. Ékszerészkedett vagy bányászkodott? A nevünk eredetének keresésére nem sok alkalmunk adódott. Kenyeret kellett keresni. Családnév-kutatási lázam néha hosszú időkre elaludt. Sohasem hamusodott el. Kínomban fölöttem a pesti telefonkönyvet. Arany nevű a saját készülékén beszél majdnem száz. Hat Arany János létezik, Arany Jánosné három.

Aranyosi, Aranyi sok. Aranyász egyetlen egy, a Hang utcában. Hívjam föl, hogy mit tud a neve eredetéről. Az emberek nem egyformán gondolkoznak. Szerencsére. Lehet, hogy elküld valahová. Pedig hát olyan kevesen hallgatnak már erre a névre, hogy annak is örülni kellene, egyáltalán rákiálthatjuk egymásra: Aranyász! Itt egy kicsit előreszaladva, nem tagadott dicsekvéssel mondom, én azért tettem róla, hogy az Aranyászoknak magva ne szakadjon.

Hat aranyos gyermekünk van, abból négy fiúgyerek. Első fiam már nős. Egy fiam műszerész, egy most katona, egy most gimnazista. És egy kis leánykánk is Aranyász, amíg férjhez nem adjuk, ahogy a nénjét.

Amikor családiról, gazdaságról kicsit megállapodtam, Tiszalök történetéért, a saját családi nevünkért tűvé tettem mindent. Megyei levéltárban, mú-

zeumokban tanyáztam, jegyzeteltem. Így akadtam rá a Cuczor—Fogarasi szótárban: „aranyász, az aki patakok, folyók fövényéből aranyport mos.”

Családtörténeti bányászásaim révén bukkantam Tárkány Szűcs Ernő Magyar jogi népszokások című könyvében a mi nevünk magyarázatára:

... „A felszíni bányászat nagyon értékes, különleges eszközökkel és módon folytatott fajtájának tekintjük a »verőfényen« űzött aranymosást, aranyásást, amelyhez évszázadok óta emberi életmódok fűződtek. Az e tevékenységgel foglalkozókat aranyászoknak nevezték, és a természet adott értékeit ugyanolyan gyűjtögető módon szedték össze, mint a halászok és a vadászok.

Az aranymosásról szemléltető leírást találunk 1717-ből, Köleséri Sámuel híres bányászati szakkönyvében. Leírta, hogy az aranyászek az előzetes kutatás, bögészés eredményessége esetén a folyó partján mosópadot vagy hosszú deszkát állítottak fel, amely az egyik végén egyenes, a másik végén a közepétől kezdve lejtős, lenyomott volt. A mosópad oldalát rostosra, bozontosra képezték ki, vagy kenderből való ruhával fedték be. Erre kosarakból vagy füles merítőedényekkel öntötték az aranytartalmú homokot. A munkát addig folytatták, amíg a durvább és köves rész le nem ülepedett, el nem folyt, a finomabb rész pedig az ércel a ruha redői által visszafogva, össze nem gyülekezett a padon. Végül a telített ruhát gyakori mosással, lemerítéssel a homoktól megszabadították, megtisztították, végül kidolgozott eljárással az aranyporokat tömörítették.”

Híres volt a csallóközi aranymosás. Ezt a területet a XV. században Aranykertnek nevezték. Bél Mátyás 1735-ös kiadású Történelmi földrajzi könyvében ezt olvasom: „A mi vidékünkön lépten-nyomon aranyat mostak a fövényből (tudniillik a Dunából). Kár, hogy immár alábbhagynak vele: mert e munka, ha gondosan csinálják, haszonhajtó, s munkára serkentethetné a legrenyhébbeket is, ahogy tudomásunk szerint Erdélyben is történik. A csallóköziek s köztük a vajkaiak munkájának alig van haszna, minthogy sem elég kitartóan nem folytatják, sem gondosan nincsenek rá berendezve. Él még annak a pozsonyi aranymívesnek unokája, aki gondos mosással annyi aranyat nyert a Duna medréből, amennyire finom munkájú és dús műhelyének ellátására szüksége volt. De a pozsonyiak közt e derék emberrel az aranymosás is elmúlt. E foglalkozás bizony senkinek sem ártott, sőt közhasznú volt.”

Más forrásokban találok, hogy az aranyászat ősfoglalkozásnak számított valamikor és királyi, fejedelmi szabadalomlevelet adtak a művelőinek. Az aranyás a jobbágyvilág szabad emberének számított, mert mosóhelyét állandóan változtatta. Bizonyos folyók mentén: Aranyos, Maros, Szamos, Tisza, állandó aranyász települések működtek. (Visó, Visk, Huszt, Rés, Eger-patak.)

A mi tájékunkban aranyközpontnak számított Nagybánya. Nagy örömmel olvastam

BALOGH BÉLA—OSZÓCZKI KÁLMÁN

A nagybányai ötvöscéh

a XV—XVII. században

című, 1979-es Kriterion kiadású tanulmányában a következőket:

„A művészi jellegű iparszámba menő foglalkozások közül a pénzverés és a hozzá szorosan kapcsolódó ötvösség főként a XV—XVII. században virágzott. A város közvetlen szomszédságában feltárt gazdag ezüst- és aranybányák s kivált a XV. század kezdetétől működő nagybányai pénzverde döntő módon befolyásolta az ötvösség korai meghonosodását és gyors fejlődését...

... A XV. század utolsó évtizedeiben a nagybányai ötvösök országszerte ismertté váltak. Erről tanúskodnak a Hyppolit esztergomi érsek megrendelése, s ezt bizonyítja Mátyás király 1482-ben kelt parancsa is, melyben elrendelte, hogy a nagybányai Cristianus Aurifaber által készített két nagy kupát szálláshelyén mutassák be neki."

A tanulmányban tárgyalt kétszáz esztendő alatt 145 ötvösmester neve íródik le. Számomra perdöntő bizonyossággal szolgál, hogy az aranymosók, spālător de aur, a goldwäscher nem azonos az aurifaberrel, mert ha magyarul említik, ötvösnek, Eotvosnak írják, aranyművesnek értelmezik. Családi nevünk szerint nem lehettünk mivesek, hanem mosók voltunk. Amit nem tartok nagy szégyennek.

Elődeim egyike 1652-ben kapta vagy vette nemesi armárisát. Én nem ismertem a fölmenők között olyant, aki a szemével látta volna. Ám a régi megyei monográfiában a százig való nemesek között találok Aranyász ösömet.

Miképpen nemesíthette magát, azt az Egerben 1980-ban kiadott Magyar történelmi fogalomgyűjtemény *Armális nemesek* címszavából értelmezhetem:

„... A XVI—XIX. századi *kisnemesség* egyik csoportja, akik „litterae armiales”-szel, címeres nemesi *oklevél*lel megnemesítettek voltak. Mivel a nemeslevélhez *birtokadomány* ekkor már ritkán járult, a nem-nemes, aki nemeslevélre tett szert, legtöbbször úgy élt tovább is, mint előtte, sokszor egyetlen *jobbágytelken*, melynek szolgálatát azonban földesurától esetleg már a nemeslevél elnyerése előtt vagy azzal egyidejűleg megváltotta, egyetlen összeggel; summával, *taksával*. Minthogy a paraszttelek nemesi birtokká a földesúri szolgálat megváltásával, a jobbágy megnemesítésével sem válhatott, a közhatalom a telek után továbbra is adóztatta őket: az egykori jogszabályok szerint ugyanis az armalista nemessége csak személyének szólt, és nem paraszteredetű jószágának. A címeres nemesi levéllel megnemesítettek száma a XVI. század óta rohamosan emelkedett, s a kisnemességben elsősorban ők képviselték a gyökértelenebb s éppen ezért vándorló, hivatalt, *gazdatisztséget*, *papi*, tanári, *orvosi*, *ügyvédi* állást kereső elemet. A folyamat nemcsak a királyi Magyarországon zajlott, sőt az *erdélyi fejedelmek* egyes magyar *városok polgárságát* egészükben is megnemesítették (Dés, Torda, Kolozsvár, Nagyenyed), és végeredményben az erdélyi magyarság — a nemességgel egyenrangúnak tekintett, szabadparaszti állapotú *székelyeken* kívül — körülbelül felerészben nemes lett. Magyarországra nézve a XVIII. századi nemességigazolások idején derült ki, hogy a több mint 10 ezer nemes család fele-kétharmada 1550 után nyerte nobilitását...

1848 után zömük beolvadt a *jobbágyságból* felszabadult *parasztságba*."

Apai nagyapám kisnemes létére kisnemes családból házasodott. A Baloghok közül. Annak az ágnak a magyar címertanban megtaláltam a címerét. Vagyonosnak tudták magukat. Vanjuk utolsó töredékét még az első háborús hadikölcsönbe fektették. El is veszejtették az utolsó krajcárig.

Az én apám, Aranyász István, 1919-ben került haza a háborúból. Fogoly volt évekig, a főlzabaduláskor is jól tudott oroszul. Faluról falura vitték, ha pontos fordítású beszédeket, parancsokat akartak tudtul adni a főlzabadítóknak. Hazajött, mint nősülendő ember. Akkor az volt az uralkodó szokás, hogy a szülők gondoskodtak a párválasztásról, s nem az érintettek. De ezt énnálam jobban elmeséli édesanyám.

— Lánynevemről Nagy Zsuzsánna vagyok. Volt Lökön annyi Nagy nevű család, hogy betűkkel különböztették meg őket. Mi CS. Nagyok voltunk. Néha

csak Csikósnak mondtak, hogy pontos legyen a cím. Máskor Temetős Csikósnak mondtak, mivel a régi temető utcában laktunk. Ketten voltunk lánytestvérek, meg volt egy bátyánk. Az odakatonáskodott a háborúban. A kicsi földünk mellett apám a Vay báró széna-, meg aratóvállalkozója volt. Őt is sűrűn bekapogatták katonának, de itthonléte alatt már kiskorunkban kemény munkára fogott bennünket. 14 éves koromban hat férfi kaszálta a rétet, besoroltam mögém hetediknek. Ahogy erősödtem, a háború is egyre több embert elkívánt, beálltam a búzakaszálásba, asztagrakásba, gabonaszekerezésbe.

Vékony voltam, mint a szöcske. Rudasfán ugrottam föl a kazlak tetejére, azon ereszkedtem le. Nem kellett a létra. Ivóvízért mentem, libbentem föl valamelyik ló hátára, mentem az edényekkel. Disznókat hizlaltunk. Sárospatakra kellett szekerezni. Ültünk a lánytestvéremmel a szekéren. Mentünk éjszaka évadján a disznókkal. Jöttünk vissza a pénzzel. Sokféle kóbor az utakon. Nagykés a kezünk ügyében. Ha szűrni kell, tán a disznót, ha baja esnék, hát ne álljunk fegyvertelenül.

Amikor odacsöpörödtem, hogy nagylány számba vettek, jöttek hazafelé a nősülendők. Ketten voltunk lányok. Nálunk a legények szombaton meg vásárnap tízesével megfordultak. De hát nem volt ám ott eszem-iszom. A kis vanra vigyáznunk kellett. Választottunk sem volt.

Nagy öregapámék figyelték, melyik legényből lehet jó embernek való. Mai lányak iszonyatos. Nagyapám három gyufaszálat faragott meg bicskával. Minden faragás egy legényt jelentett. Apám kezébe fogta a három szálat, nekem kellett húzni. Akit kihúztam, az lesz az uram. Aranyász Istvánt húztam. A másik kettő nem tudom ki lehetett? Sohase tudtam meg. Három gyerekünk született. Ahogy csöpörödtek, az én uramat is egyre szólították katonának. A fiúgyermekeimet én tanítottam meg kaszálni, kapálni, asztagot, szénaboglyát rakni. A szerencse is mellém szegődött. Elmentem Nyíregyházára csirkét venni 120 koronával. Az állatvásáron megtetszett nekem egy ló. Mind a négy lábára kesely. Olyan fiatalosnak látszott. 1200 koronára tartották. Megvettem. 120 korona volt a zsebemben. A többi utólag törlesztettük.

A szerencse mellett, tán odafőnről is segítettek. Vallásosak voltunk. Mentünk a határi munkára, be a templomba. A szerszámokat a templomajtóhoz támasztottuk, bementünk fölsóhajtani. Volt rá okunk. A kis vanunkra az uram kezességet vállalt valakinek az üzletéhez. Belebukott. Mi fizettük az adósságot. Majd belegebedtünk. Egyszer 3 pengővel rövidebbet vitt az uram a banknak. Jött a kisbíró, hogy dobra ütnek bennünket. Lógott az emberem orra. Összetalálkozott Vay báróval. Kérdezte, mi a baj? Mondta neki. Az adott Istvánnak 3 pengőt, de valami piszt is inthetett a banknak, hogy ne siessenek az árveréssel.

Egykorúak voltak. Az uram, meg Vay. Tegezte az uramat. Szerette, kedvelte a nagy munkájáért.

Azért az uram a képviselőválasztáskor mégsem őrá szavazott, hanem az ellenzékre. Nyílt szavazás divatozott. Ott voltak a jelöltek a pulpituson, a népnek meg nyíltan, szembe nézve kellett ellenük kezét emelni. Hátborzongató volt. De ne retiráltak a mieink. Az élet kutya keménységet követelt.

A többi Samu mondja:

— Én már apámnak 13 holdas gazdaságában láttam meg a napvilágot. Hárman voltunk testvérek. A 10 000 holdas határú Tiszalökön azon kevesek közé tartoztunk, akiknek kicsikéjük ott volt a fejük alatt. A termőföldek 97%-a tíz-egynéhány nagybirtokos kezében összpontosult. Mikor kiláttunk

boldog gyerekkorunk kerítésein a saját jövőnkbe, azt ismertük föl, hogy se terebélyesedni, se földet ragasztani itten nem lehet. Marad az intenzív munka. A bátyám elkerült a debreceni gazdasági iskolába, s még nem is végzett, én is követtem. Szerettem a földet, tudtam, az adja a kenyerem. 43-ban kaptam meg a végpapiromat. Nem vettem hasznát.

Behívtak engem is a bátyámmal együtt. Tűzvonalba nem kerültem. A ki-képzetlen alakulatokkal curikkoltunk Németország felé. Jó mélyen bemasírozottunk. Ott meg az angolok az amerikaiakkal szorították a katonai erőket. Egyet nem lőttem a puskámból. Olyan nagyon nem is vágyódtam utána. Bár nem voltam valami baloldali beállítottságú bocskorosnemes-ivadék.

Hittem Magyarország felhőkbe rajzolt föltámadásában. Mi hazaszeretben, családszeretben éltünk. Nem beszéltünk róla. Léteztek normák, amiket soha nem léphettünk át. Hit, szeretet, rendes, hozzánk illő magaviselet. Emberség. Nem kocsmáztunk, italoztunk, gajgónáskodtunk. A rendes ruhára, ellátásra szerény anyagi lehetőségünk szerint költöttünk. Nyugalom, tisztaság uralkodott körülöttünk. Meg is tettünk érte mindent.

Sok szegény embert láttam én tisztán élni. De azt másféle belső erők mozdíthatták! Minket a nemesi tudat kormányzott.

Iskolaéveim során valahogy, de a véremben is lehet, följajdult bennem, hogy ami velem, a környezetemmel történik, valahogy le kellene rögzíteni. Talán a sóvárgás is mozgathatta kezem, hogy őseim történetét azért nem találom, mert bennük nem élt az a tudat, hogy nyomot hagyjanak maguk után. Tán bogarasságnak tűnik, de én a villanszámlát is úgy borítékozom, rendezem, teszem el, mint a Jurcsek idején való beszolgáltatási papírokat, az inenső világ hasonló írásaival egyben.

Mikor az angolok fogságában tipródtam, dologra nem vittek bennünket. Kínomban hatszáz nótát lejegyeztem emlékezetből, meg a fogolytársaimtól. Hogy ne teljen az időm hiába.

Sokáig eszemben sem járt a múzeum gondolata. Vendégeim, ha ilyen-olyan vitás ügyekben hozzám fordultak perdöntő bizonyítékokért, s én pillanatok alatt előkaptam a kívánt dokumentumot, dicsértek: hisz neked kész múzeumod van, Samu!

Attól meggyökeresedett elképzelésem: miért is ne! A múlt ismerete sok mindenre megtaníthatja a szegény embert.

Sokfelé megfordultam. Láttam is, nem csak néztem. Annyit összeláttam, hogy ezt a sátortetős házat a fundamentumától a dudacserepéig én raktam, gebürcöltem össze. Évek kellettek hozzá, meg a gyerekek segítsége. A nagyobb fiainak is építettünk már. Erő kell meg pénz.

Dolgoztam a tanács mezőgazdasági osztályán, aztán téeszben. Sok évet Hajdúnánáson. 3800 hold föld öntözését irányítottam. Annak a bérelszámolását is én végeztem. Onnét a távolság, meg az idegörlődés hazavetett. A Hódiköt akkor szerveződött Lökön. Beálltam toborzónak. Itt lettem kiváló dolgozó. Innét léptem nyugdíjba. Most már le is ülhetnék. A gyerekeimet lassan a szárnyukra eresztem. A két kisebb családomat még dajkálnom kell. Meg a falum becsületét.

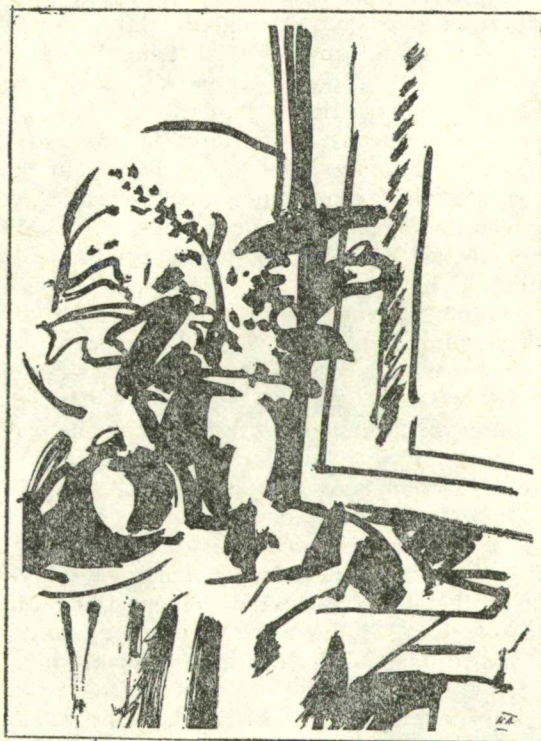
Görbedi Miklósnál is beszéltük már, hogy múzeumot fundamentálunk. A szülői ház szobájában, konyhájában több ezer tárgy várja, hogy jó helyre kerüljön. Mi mozgog bennünket? A szülőföld szeretete! Tiszalök a történelme során kétszer volt már város. Utóbb 1902-től a hetvenes évek elejéig. Most nem az. Tiszavasvári a város. Szüleink városi ranggal adták át nekünk, gyer-

mekeknek a mai községet, amit mi nem tudtunk megőrizni. Abban az időben volt járásbíróság, járási tanács, kiegészítő parancsnokság, rendőrkapitányság, volt ipari központ, SZTK, járási könyvtár, volt két malmunk. Az egyik malmot ez év márciusában bontották le. Községünk úthálózata rendezett, az új településeket kivéve kőburkolatú, víz, villany be van építve. A főútvonalon a szennyvízelvezetés is meg van oldva.

Dologra valóságunk törekvő. Ez abból is látszik, hogy számtalan nagy ipar ide teszi telephelyeit. Talál megbízható munkásgárdát. Mi megbízható, helybeli kenyérkeresetet.

Nem lehetett jó védőszentünk, keresztapánk, amikor az új közigazgatási területrendezésnél döntöttek a városok, lesznek városok sorsáról? Talán nem értjük a magasabb rendezési elveket. De mégis csak fáj. Nem nyugszunk. Csontvári Kosztkának, míg itt segédkedett két éven át a patikánkban, tán Lök is tett valamit a világhírű palettájára, ahogy a honfoglalás kori magyarok nem akárkijeinek is fontos lehetett ez a táj, az erőműnél kiásott aranyleletek bizonyítják.

Tiszalökött városnak egy ideig nem írhatjuk. Városi életmódot teremthetünk benne. S az sem utolsó törekvés.

— arandélet — 1 — (4)

N. H. H.

SÍK CSABA

Az értelem bilincsei

Gyermekhangból, ha fél, eseng,
s ha jaj sikolt a férfiból,
panaszból, átokból, ha zeng,
az értelem bilincse szól.
(William Blake—Radnóti Miklós)

MODERN A 16. SZÁZADBAN

A sztrájkoló bányászokra támadó, műanyag pajzzsal, bajvivó dárdának beillő gumibottal felfegyverzett rohamrendőrök, az IRA terrorakcióinak felvatalozott áldozata, a cirkálórakéták szögesdróttal, rendőrakcióval védett, épülő támaszpontjai körül tüntető nők, férfiak, lányok, fiúk, négy-ötéves, hordóhasat cipelő csontvázak képe kísért a tegnapi esti tévéhíradóból, míg sorban állok a Tower előtt. Aztán felrémlik a hajdani London Bridge emléke, ahol egykori modelljeinek karóra tűzött fejét láthatta Holbein; hátat fordítok a szívélyesen invitáló ginreklámnak, s megint csak elindulok a National Gallerybe. Átmegek a jól ismert termekben, s megkeresem a *Követeket*, Jean de Dinteville-t és Georges de Selve-t. Lavour püspökét, akik 1953-ban a francia király képviselőjében jártak VIII. Henrik udvarában. A festményen majdnem életnagyságúak, ruhájuk, környezetük legapróbb részlete is hivalkodóan pontos; Holbein mintha fontosabbnak tartaná a leltárt, az oknyomozásnál. De a fényképszerű egyben szimbolikus is; a képet nézegetve Holbein realizmusa legjellemzőbb tulajdonságának jelképeességét látom, a szimbólum az ábrázoltra, és a háttérben rejtőző szellemi valóságra egyaránt hivatkozik. Órákig el tudnám nézegetni a pompás öltözeteket, az intarziás padló ravaszul kiszámított perspektíváját, a csendélet tárgyait a figurákat elválasztó asztalon. Elgyönyörködve a németalföldi aprólékosság és az olaszos kompizíció meghökkentő, mégis tökéletes egységében. A szerkezet a sacra conversazione-ábrázolások modernizált, azaz reformált változata: Máriát az asztalon rendetlenül szétszórt tárgyak helyettesítik. Asztronómiai eszközök lehetnek, fényképszerű másuk a kor emberének még újkeletű problémáját jelképezi, az időt, a percet és a végtelent, s a kitágult teret. Holbein modernsége úgy ötvözi a lassan közhellyé váló reneszánsz újítást, s az idejétmúlt északi mikrorealizmust, hogy a korszerűnek tetszőn túllép, s az avított, mint felfedezést őrzi meg. Keresgéltem tovább a nehezen, de megfeythető részleteket, megtalálom Dinteville sapkáján a parányi halálfejet, amely mintha értelmezése lenne a kép előterében átlósan elhelyezett, megnyújtott, eltorzított koponyának; az összerímelés ironikus játék az immár évszázados, de még mindig forradalmi felfedezéssel, a

perspektívával. Ha problémává is vált az idő, még tempósan folyt; az újítás akkortájt száz évig volt eleven, ma viszont legfeljebb évtizednyi az érvénye. A *Követeken* elválaszthatatlan az állandó és a változó iránt érzett vonzalom; Erasmus és Luther korában is időszerű még Cusanus tanítása: minden létező ellentétek keresztezési pontja. A kép a memento mori-téma zseniális modernizálása; a tárgy középkori ugyan, de a kísértetek az újkorba is visszajártak: Luthert oly szemtelenül abajgatta az ördög, hogy kénytelen volt hozzávágni a tintatartót. Holbein legfontosabb tanúságtételei a korról mégis az arcképek, bár másról vallanak a fehér vagy halvány rózsaszínnel alapozott tollrajzok, mint a festmények. Az egyszerűségükkel tüntető grafikák lélektani analízisek, a meglesett pillanat a személyiség teljes történetét magában foglalja, felismeri jelenében a jövőjét, életében a halálát, s mindezt néhány vonallal, s a hiánynyal, az alapozásnak a formán áttetsző üres foltjával képes megeleveníteni. A festményeken az egyéniséget mintha háttérbe szorítaná a társadalmi szerep, a ranghoz illő a póz és a ruházat, Van Eyck-i pompával ragyognak a selymek, brokátok, bársonyok, csillognak a szőrmék, az ékszerek — semleges háttér előtt, mintha mindez csak önmagában lenne valóságos. Az előadást középkorinak vélhetnők, ha nem maradna el a figura mögül a szokványos színházi díszlet, a fantasztikus játékváros és -táj, a mindenséget jelképező modellvilág. Mióta határtalanná vált, egyszerűben megjeleníthetetlen is lett, legfeljebb szimbolikusan lehet utalni rá. Szorongató az ellentét a minuciózusan gazdag előtér és az igénytelen háttér között; nemcsak századunk művészete bizonyítja, hogy az igazán modern egy lépéssel előtte vagy mögötte jár a divatnak, még inkább, más pályát választ, óvakodik egy ütemre lépni vele. Része a történelemnek, a politikának, ahelyett, hogy áldozata lenne, a kor valósága a művészetét sosem hagyja érintetlenül. Az új vallási, társadalmi eszmék vonzáskörében új esztétikai elvek születnek, születtek a XV—XVI. század fordulóján német nyelvterületen is, — a példát már nem Flandria; hanem Itália adja. A kifejezésnek a mellékes részletekre is ügyelő, pontos megfigyelésen alapuló őszinteségét, amelynek egyetlen mintaképe a látvány volt, s a látható, tapintható által jelképezett isteni nagyság, felváltja a feleslegest mellőző, lényegre szorítókozó, egységben látott forma, s az új közönség, a humanista értelmiségi és a gazdag városi polgár igényelte új téma, a görög-római mitológia és történelem, s a jelen története. Az eddig egyeduralgó képzőművészetnek a reformáció versenytársat teremtett, az irodalom és a zene mihamar talán fontosabb is lett nála.

Dürer létrehozta ugyan a szintézist északi és déli, gótikus és reneszánsz között, Holbein mégsem a készbe született. A szellemi fejlődés dinamizmusát az ellentéteket eddig ismeretlen formában kiegyenlítő lánghelme nem fékezi le, inkább lendületet ad neki. Az újdonság átlép területi, nyelvi határokon, több egy nemzet vagy nemzedék művének, mindenkié, aki azonos hullámhosszon hallgatja az idő szavát. Minden, ami eddig elfogadott, kétségtelen volt, problémává lesz Erasmus és Dürer, Luther, Kálvin, Morus és Holbein számára. Mindegyikük válasza más; az azonoson belüli ellentét robbanóereje teremt újdonságból, újításból korszakost. Dürer nyomában Holbein is elmegy Itáliába; ő Mantegnát fedezi fel magának, aki valóságos és konstruált római díszletek között játszatja el szentjeivel életük nagyjelenetét — meghökkentőbbek a *Követeken* a futószalagon készülő reneszánsz kompozíciók Szűzének helyét elfoglaló csillagászati eszközök, a felfedezések korának az igaziakkal felérő fegyverei. Holbein tudatosan korszerűsít, bizonyítja a Morus családról festett

képének fennmaradt vázlata: a világi személyeket úgy rendezi el, ahogy eddig csak vallási jelenetek szereplőit volt szokás. „Az ember elámulva tűnődik, hol tanulta ezt a szép festői eljárást, amely annyira különbözik a külföldön szokásban volt ósdi modortól” — csodálkozik Karel Van Mander, sajnos nem árulja el, a német, a flamand vagy az olasz külföldre gondol? Kérdésére a válasz mégis kézenfekvő: Dürertől tanulta, hogy a lassan vurlitzerként működő újnak a régiből átmentett, még életképes visszaadhatja az eredetiség és a nagyság érzetét. Holbein megértette, ingataggá vált minden eddig bizonyos, ám nemcsak a kérdés, a felelet is tapogatózás csupán; hogyan magyarázhatnak meg másként a *Követeken* a torzított koponyát, amit a szereplők nem láthatnak, és jelképes jelentését sem az asztalon felhalmozott műszerek, sem az általuk jelképezett tudomány segítségével nem tudjuk értelmezni? Igaza lenne a méltatlanul elfeledett, habozás nélkül és merészen következtető Egon Friedellnek?: „a képzőművészet, mindeneke előtt a festészet találja meg majd mindig legkorábbi kifejezését annak az újnak, amely a kor lelkében előkészül, ez minden művészi megnyilvánulási forma közül a legmodernebb”. Holbein erasmista volt, rokonszenvezett a reformációval, de művészete szuverenitásának védelmében éppúgy kész volt szakítani atyai barátjával és mesterével, ahogy emigrált a képromboló bázeli radikalizmus elől is. Talán kezdettől fenntartásokkal hitt Erasmusban, világszemléletük számos egyezés ellenére különbözött. Az író világosan akarta látni az életet és a szellem életét, a tényeket áttetűzően tiszta igazságokra óhajtotta lefordítani, amelyek erőszak nélkül, pusztán a néven nevezés által, előbb vagy utóbb érvényesítik önmagukat a valóságban. Gondolkodóként a horizont határáig, szeretett kalandozni, akár a kor felfedezői; társasága lenyűgöző, de a mélység, az örvény sosem kísértette meg. Óvakodott bepillantani az emberi lélek szenvedélyeinek szakadékába, a festőt viszont a felszín mögött rejtőző is izgatta. Nem volt a cselekvés embere, művészete mégis — tett. A kor uralkodó becsvágyának, a megújulásnak, a változásnak színtét és visszáját egyaránt felfedezhetjük képein, rajzaiban; ha lefestette volna Luthert, a forradalmárban bizonytalansággal felismerhetnők a későbbi ellenforradalmárt, az egyház ellen küzdő reformátorban a pokol hatalmától didergő középkori lelket. VIII. Henrikről viszont festett portrét, olyan mintát teremtve, amelynek nyugalma és belső feszültsége hosszú időre példaadóvá lett. A díszruha, az uralkodói póz, a megfagyott arcvonások mögött felfedezhetjük a megszálottság, talán a kísértő téboly jeleit; Hoffmann Edig célbataláló jelzőkkel mutatott rájuk: „a kegyelem nélküli arc”-ban, a díszes tör övszíjába kapaszkodó, „apró, felelőtlen kezek”-ben felismerhetni a bíborba-bársonyba csomagolt bálvány igazi természetét.

Uralma idején bontakozott ki merész korszerűségében Holbein művészete. Pályakezdeése sima és szerencsés volt. Augsburgban született, tizennyolc évesen érkezett Ambrosius bátyjával Bázélbe, s Hans Herbst műhelyében kezdett dolgozni. 1515-ben Bázél gazdag, független, demokrata, liberális szellemű polgárváros, a tudományos kutatás szabadságán gonddal őrökdő egyetemmel, európai hírnő nyomdával, művészetért bőkezűen rajongó mecénásokkal; induló művész nem kívánhat biztatóbb szellemi közeget. A még lehetséges középutak keresztezési pontján fekszik, ideális menedék a minden szélsőségestől irtózó Erasmus számára is. Holbein első munkája átlagos középkori kompozíció, egy-két év múltával azonban már felkapott művésze a divatosabbat áhító, főleg bankügyletekkel foglalkozó gazdag burzsoáknak. „Úgy festek, ahogy elvárják tőlem, hogy egyszer úgy festhessek, ahogy kell” — mondta Goya pályája ha-

sonló szakaszában. Foglalkoztatni kezdi a város értelmisége is, megfesteti vele portréját a tekintélyes Amerbach professzor, s a honoráriumot megtoldva, bemutatja Erasmusnak, talán az ő jóváhagyásával bízva meg Frobenius, a nyomdász *A balgaság dicséretének* illusztrálásával. A ma is eleven, sőt, részleteiben aktuális szatírárt Angliában, Thomas More vidéki házában írta Erasmus, házigazdája és barátai szórakoztatására, a könyvecske frivol, játékos, fölényesen ironikus, helyenként maróan gúnyos; az illusztrációk szigorúbbak, kegyetlenül találóak, Erasmus szellemessége helyett inkább a reformáció szellemét idézik: Holbein a korképet kórképpel teszi teljessé. Erasmus nem vette észre, vagy nem volt kedve ellenére, hogy a fiatalember metszőlkése hegyesebb az ő tolánál, nemcsak szúr, de döf is — barátságot kötött vele. Dürer, Metsys után Holbeinnek is megengedte, hogy portrét csináljon róla; a két legszebbet három év múlva vele küldi ajándékba William Warhamnek és Morusnak. A Dürer csinálta arcképet példának tekintő, Canterbury érsekének ajándékozott festményen Erasmus prémes bundában áll asztala mellett, kezét egy főlánson nyugtatja, amelyen a modellnek szóló hódolat jeleként a *Héracles tettei* cím olvasható görögül. Szinte királyi a preceptor mundi testtartása, a humanisták fejedelméhez illő, arca „finom, meggondolt, élénk”, mint Lavater jellemezte. Ellentétben a korán öregedő, félénkséget és szembeszegülést egyszerre tükröző profilal, amely vonzóvá, szeretetre méltóvá teszi a Morusnak küldött képen. A fáradtan leereszkedő szemhéj alól szomorú, okos pillantását a kéziratra veti, a zárt ajkon lebegő mosoly az első jelzőnek ad nagyobb hangsúlyt. Írópultjánál állva dolgozik; az életformává lett szellemi munkának elmélyültebb ábrázolását aligha ismeri a festészet története. A tér szűk, mozdulatlan és néma, csak a toll percegését halljuk, az író elmerül munkájában, a külvilágról és a nézőről nem vesz tudomást. Talán maszkyszerűbb ez az arc, mint a Warham érseknek ajándékozott képen; azt hangsúlyozná Holbein, hogy distancia van Erasmus tevékenysége és az élet valósága között, s a szellemben általában rejlik valami életidegen?

Pártfogója ajánlólevelével 1526-ban utazott a festő Angliába; Bázélban már jeges szelek fújtak. A főpap barátságosan fogadta a nagyszerű ajándékkal bekopogó Holbeint, tenni érte azonban nem sokat tudott, Henrik vallási reformjának, a korrupt, hataloméhes, szolgálalkú Wolsey lordkancellár uralmának ellenfelére senki sem mert ajtót nyitni. Morus viszont a jövő embere volt, s az is akart lenni. Kiterjedt baráti köréből számos portrémegrendelést szerzett vendégének, de — Karel Van Mander szerint legalábbis — szinte házi-örizetben tartotta: „Holbeint jó három évre magánál fogta, és különféle műalkotásokat készíttetett vele, anélkül, hogy a királynak szólt volna, vagy valamit tőle megmutatott volna”. Mikor már egész Holbein-gyűjteménye volt, lakomára hívta Henriket, „és megmutatott neki mindent, amit a festő az ő házában csinált”. A király kegyesen elhárította a Morus által felajánlott képeket, inkább a mestert kívánta szolgálatába fogadni, de Holbein a megtiszteltetést elhárítva, hazatért. Szerencsétlen pillanatban, a kálvini reformáció már hatalmába kerítette Bázelt. A következő évben, 1529-ben a városi tanács rendelettel tiltotta el a vallási témától a művészeket; a felheccelt tömeg oltárképekből rakott máglyát; Holbein jó néhány műve is ott pusztult. Erasmus sietősen elhagyta a várost; 1532-ben Holbein is Londonba költözött családosul. Angliában — írta 1938-ban kortársait intő példázatában Márai — „A legelőkelőbb társaságok házi festője lesz; ő a korabeli László Fülöp. A király, az élvezet, szenvedélyes és tehetséges VIII. Henrik udvari festőjévé fogadja. Le-

festi a király szeretőit és feleségeit; tehát sok a dolga. Lefesti a canterburyi érseket, egyáltalán mindenkit, aki számít valamit Londonban. Híre elterjed, messze túl a sziget határain, a kontinens, ahol közben háborút viselnek, s ahol a vallási és világnézeti meg hasonlottság mind élesebben, mind kegyetlenebbül elválasztja az embereket — a Szent Bertalan-éjszaka még messze van, de már előreveti árnyékát —, a kontinens is tud Holbein művészetéről. Él az angol világ rejtettségében, s mindegyre tökéletesebb, amit alkot. Egy napon a London Bridge mellett sétál, s látnia kell, amint katonák lándzsákra tűzik Morus Tamás, a canterburyi érsek, az összes előkelő modellek fejét... Ilyen volt a világ, békében, ezeröttszáznegyven körül, az idilli és izolált Londonban”. Bizonyára gondolt rá, hogy megrendelői sorsára juthat. Egyetlen lehetséges védekezésként a nulli concedo, a senkihez sem tartozni erasmusi jelszavát választotta, ezért ellentétbe is került hajdani barátjával. Megmaradt tanúnak, s ha félt is, tanúságtétele bátor és őszinte. Ha végignézzük arcképeit, megelevenedik a történelemkönyvekbe süllyedt kor, talán nemcsak a saját kora.

A MŰVÉSZET ÜZLETSZERŰ KÉJELGÉSE

1983. szeptember 5-én Georg Baselitz londoni retrospektív kiállítása előestéjén A. R. Penck vacsorát adott barátja tiszteletére az előkelőnek számító Brown's Hotelben. Az eseményt megörökítő 260x350 cm-es vásznon az asztalt tizenöt gnóm üli körül. A kép fárasztóan zsúfolt, kompozíciója kezdetleges, irdatlan mérete ellenére ötletszerű kivágásként hat. Egyébként Nolde *Utolsó vacsora*-képét utánozza, mondjuk tapintatosabban: tekinti mintának; karikatúrájának is vélhetnénk, ha nem nélkülözné a szellemi fölényből fakadó iróniát. A szellem — a német újvadás tevékenységének legszembetűnőbb ismérveként — igencsak alárendelt szerepet játszik Penck festészetében, legfeljebb a témával próbál valami intellektuális mázt kenni dolgaira — „Mindegy, káposztafejet vagy Madonnát fest az ember”, mondta Manet a modern barlangkora idején. A nagyjából azonos méretű, sematikus figurák közül méretre legalábbis kiemelkedik a főszereplő, Baselitz; „mindenkinél nagyobb vagy, Georg, kivéve természetesen engem”: körülbelül ennyi a kép közlendője. A katalógusból tudom, a szereplők többsége műkereskedő. Véletlen humor legfeljebb a méretben van, Penck pontosan tudja, a valóságban ők a nagyobbak; „náluk van a dohány, Georg” — ennyivel még bővitendő a közlés. Művész és kereskedő viszonyának, az üzletszerű művészetnek dokumentumhűségű ábrázolása a kép; az Utolsó vacsora-témához legfeljebb annyi köze van, hogy itt mindenki — Júdás. Pencknek, noha a hatvanas években sok parafrázist, ahogy ő nevezi, rekonstrukciót festett — többnyire Rembrandt- és Van Gogh-műveket mázolt át, átíratott Rembrandt drámájából, Van Gogh kinszenvedéséből discojelenet lett, a színek hangerejének felsőfokán —, eszében sincs párbeszédet folytatni az elődökkel, mint Picassónak, Baconnak, legfeljebb kölcsönöz tőlük, ami kétségkívül könnyebb, mint újat kitalálni. Lelke mélyén tisztában lévén lehetőségeivel, primitív akar lenni. Az ellenszenves szó ezúttal találó. Egyik képe közepén a szaharai sziklarajzokról leutánczott pálcikaember vonaglik, hosszú pénisszel, T-betűkből formált fejdísszel, tőle balra széttárt combú nőalakot rángat az eksztázis, köztük, körülöttük jelentésüktől és jelentőségüktől megfosztott ősi jelek: körök, spirálok, szarvak, s csak Penck tudná megmondani, mi fenét jelentő ideogrammok. Az életnagyságot meghaladó figurák

mintha a jelek szimbolizálta tudástól reszketnének, a transzcendensnek még az árnyéka is neurózt kelt bennük. Az is elképzelhető, a köztük levő érzelmi kapcsolatot, ami összetartozás éppúgy lehet, mint ellenségesség, próbálja a festő kifejezni. Ez esetben módszere gyermeketten didaktikus; a magyarázó-jellegnek nem mond ellent az így is, úgy is értelmezhetőség: Penck nem óhajt állást foglalni, ha jól értem halandzsáját, elutasít minden egyértelműt, még saját munkájával szemben is függetlenségre törekszik, felette áll a hétköznapi emberek kérdéseinek, a sajátjainak is. Ideológiája a Bonito Olivától származó transzavantgarde mese germanizált változata. Újabb képein igyekszik alkalmazkodni a londoni klímához: a pálcikák már illedelmesebben ropják, mint régebben.

Penck nem vállalja a jelent, nem mer szembenézni vele, ezért menekül az infantilis képzelete teremtetten, a mitologikus világteremtő erejét nélkülöző prehisztórikumba. Azt hirdeti, az ember nem a közösség, vagy — a mostani századvég neovantgárde-jában divatos szó szerint — rendszer alkotóeleme, önmagában sem teljes világ; 1978-ban a következő mélyértelmű kijelentéssel magyarázta pályáját és művészettelfogását: „A hagyományok kötöttségéből a racionalizmus jegén át eljutottam a koncepciók sivatagába. Majd onnan a törvényszerűség éjszakájába.” A jég, a sivatag, az éjszaka leírásával adósunk marad (akár Bonito Oliva, az új hamelni patkányfogó és német követői sípszavára menetelő hazai újrad-ideológusaink). Szegényes jeleit, formáit többnyire fárasztóan ismétlődő séma szerint állítja össze, a felületet gépiesen működő öletszerűséggel tölti ki, logikus, tehát érthető képi rend helyett. A Tate Gallerybe mégis bejutott, s egyszerre hét óriási vászonnal; ha lejárt majd a műkereskedelem által az új divatnak engedélyezett idő, összezsavarják, s leviszik a raktárba képeit.

Olyan társaságba került, amely nem fogadja be, ám azon, hogy itt van, nincs mit csodálkozni. Napjainkban a művészeti teljesítmény szinte kizárólag újdonságként kap figyelmet, hamarabb, mint értékét bizonyíthatta volna. Esztétikai igazolásra nincs is szüksége, mert a műkereskedők, a művészeti intézmények zsoldjában álló ideológus-kritikusok az újnak véltre rögtön a kivételes minőség címkéjét ragasztják, s azonnal helyet csinálnak neki a művészet történetében. A feltűnés és befogadás közti idő egyre csökken, a művésznak sem magával, sem a környezettel nem kell az önmegvalósításért harcot vívnia; manapság éppoly gyorsan lehet hírnévre vergődni a művészetben, akár a filmiparban. Alapos és meggyőző kritikai mérlegelésre nincs idő, igény sincs, fontosabb, hogy a kép vagy szobor avantgárde-nak legyen minősíthető, mint jónak, szépnek. (Az utóbbi szót le sem írja, aki el akarja kerülni a „begyepesedett agyú” minősítést.) Tehát: a mű legyen új és meglepő, hogy művészet-e, mellőzhető kérdés. Az új azonban többnyire csak ötlet — gyakorta felmelegített —, s a kritika lehetetlenné válása következtében a legolcsóbb geg is — művészet. Amennyiben szerényen és óvatosan mégis szavát hallatná a műbíráló, csupán formai jegyekről szól, jöllehet a kifejezőeszköz kevesebb a műnél. Picassót Cézanne gondolkodásmódja, Van Gogh kinszenvedése érdekelte stílusa, technikája helyett; a mai fin de siècle gegművésze viszont gondolkodás nélkül szeretne Cézanne, a szenvedéstől megmenekedve Van Gogh lenni.

Századunk művészetének történetében a modern határkövének számít Picassónak *Az avignoni kisasszonyok* című festménye, újdonsága, eredetisége, merészsége okán. Jelentése és jelentősége nem egyenlő újszerűségével, amit

egyébként ezer szál fűz a hagyományhoz. Picasso megtanulta Cézanne-tól, hogyan lehet színnel, színátmenettel komponálni, az ibériai és afrikai szobrászattól a formaegyszerűsítéssel való gondolatközlést, Ingres-től az alakok elhelyezését szűk térben, Dalacroix-től az erotikus téma olcsó pikantériát mellőző előadását stb. — bár a kép „kölcsonzések” összege, mégsem az átvételek, hanem eddig ismeretlen elképzelés eredménye; újdonsága rejtélyén ma is vitatkoznak a művészettörténészek.

A geg-artnak esetleges értékei is ritkán esztétikai, intellektuális értékek; vajon milyen következtetést vonna le Egon Friedell napjaink neofauvista, -expresszionista, -dada termékeiből? A neo jelző ugyanis új helyett mesterségesen életre keltettet, a mai piac igényéhez igazítottat jelent. A művészet céljának értelmét, létének célját megkérdőjelező hajdani, berlini, zürichi kísérletek bizony forradalmibbak, őszintébbek, igazabbak voltak, mint manapság divatozó utánzataik. A művészetben az új akkor érték, ha a nézőből eddig ismeretlen katartikus érzést vált ki, amely többet értet meg vele önmagából, az emberből, mint értett, tudott eddig. Az újszerűség múlandó minőség; Holbein *Követekje* nem modernségével hat ránk, hanem ma is lenyűgöző festői erényeivel.

A szellem válságos állapotát jellemzi, hogy ma csak az újnak van becse, ám újdonságnak a tömegtermelés tucatterméke számít. Ezért kényszerül a művészettörténész irányzatokban, iskolákban gondolkodni, ellene szegülve a modern művészet alapszabályának: irányzat, iskola attól egységes, hogy résztvevői egyazon rítus szerint alkalmazzák a stílus meghatározó elemeit, a nagy művész azonban nem visel sokáig uniformist, még maga által varrottat sem; Matisse mind jobban azonosulván önmagával levetette a fauve-ista, Picasso a kubista, Rothko az absztrakt expresszionista gúnyát. De ami valaha művészet-történeti érdem volt, most tragikai vétség; az ötvenes évek amerikai művészetéről írott testes monográfiában — Irving Sandler: *The New York School. The Painters and Sculptors of the Fifties* — Rothko nem kapott külön fejezetet, a neve is hébe-hóba fordul csak elő benne, a hatvanas évekről számot adó könyvből — Hugh Adams: *Art of the Sixties* — pedig teljesen hiányzik. Levonható tehát a megemészthetetlen tanulság: az új azonossá vált ugyan az értékkel, de újdonságnak az egymást utánzás minősítették, a valóban eredetivel, mint Rothko példája bizonyítja, a skatulyázgató kritika mit sem tud kezdeni.

ABRAHÁM VAGY IZSÁK?

Hogy a végsőig radikális absztrakt stílus maradéktalan kifejezését adhatja egy művész tehetségének, s az emberi létezéshez nélkülözhetetlen értékeket közvetíthet, Malevics, Mondrian után Rothko művészete példázza kétségtelenül. Ácsorgok, sétálgatok a Tate Gallery Rothko-termében, mint néhány évvel ezelőtt a chartresi székesegyházban, ahol nem mérték és arány, ív, üvegablak, oszlop, a súly lebegtetése nyugtázott le, hanem aminek mindez csak kerete, formája, kinyilatkoztatása, amelynek magamban csak a hiányát fedezhettem fel: a transzcendensbe vetett hit. Miféle esztétika bízna a fenséges jelzőben napjaink művészetét vizslatva? — a félhomályos teremben függő képek azonban azt a belső nagyságot, emelkedettséget, erőt árasztják, melyre pontosan ez illik. Az ünnepélyesnél hatásuk mégis bensőségesebb, anél-

kül, hogy tárgyak lenne, kifejezőeszközeik utalnának rá, biztatnak, bátorítanak hinni a létezés értelmében. Megrázó komolysággal szólnak hozzám, felül emelkedve az érzéki örömen, a festmények többek megragadó vizuális fikciónál, igazságok, mellőzhetetlen tanúságtételek.

1958-ban Mies van der Rohe, a gyönyörű Seagram irodaház tervezője megbízta Rothkót, fessen néhány képet a felhőkarcoló Négy évszakra elnevezett luxuséttermébe. A festő több sorozatot is csinált, de végül egyiket sem adta oda, modérnek találta a környezetet munkáihoz. Úgy vélte, a vendéglőt látogató üzletemberek aligha fogják szándékát megérteni. Festményeivel ablakot akart nyitni a maitól idegen, a jelennél tisztább világra, mint Michelangelo a Lorenzo-könyvtár freskóin. 1965-ben a Tate igazgatója, Norman Reid reprezentatív válogatást akart vásárolni Rothkótól múzeuma számára, felajánlotta, hogy a gyűjteményt külön teremben helyezi el. Rothko antológia helyett a Seagram-képek egyik sorozatát ajánlotta neki, remélvén, együttes bemutatásukkal talán „úrrá lehet a helyzeten”, az egyre reménytelenebbnek ítélt állapoton, amibe művészete a modernen, a modern divatokon belül került. 1966-ban Londonba utazott terepszemlére. „Azt hiszem, a dolog lényege, hogy a nekem felajánlott teret képeim életre tudják-e kelteni. Hálás lennék, ha pontos alaprajzot küldene nekem, akkor a valóságos tér ismeretében gondolkodhatnék, így az egész terv egyszerűbben megfoghatóbbá lenne számomra” — írta néhány hónap múltán Reidnek New Yorkból. Hosszú betegség után 1968-ban kezdett újra foglalkozni a múzeum kérésével — „A Tate-ben felajánlott terem máig álmaim része” —, s elküldte műterme falának, padlójának színmintáját, hogy képek és környezetük egységes environmentet alkosson. Azt is kérte, festményei Turner műveinek közelében kapjanak helyet.

Először gouache-vázlatokat csinált, szabad mozgást engedve a színek érzéki játékának, s olyan formákkal kísérletezett, amelyek — nála szokatlanul — a harmadik dimenziót is érzékeltetik. Néha nyitott ajtó képzetét kelti a forma, máskor kék vagy sárga kaput fedezhetünk fel a terven, jelképes bejáratot Rothkónak a kortársakétól elütő festői világába. A vázlatok nyomán készült első sorozaton letompította a formák szögleit, merész szinkontrasztokat alkalmazott; az architektúrához igazodva a kompozíció mindig a függőlegest hangsúlyozza. Elképzelését magyarázva mondta Dore Ashton-nek: „A művészet küzdelem a tragikus tény ellen, miszerint az ember azért született, hogy meghaljon.” A második sorozatot olaszországi látogatása után festette; a Pompeiben látott vöröseknel és feketéknél, Fra Angelico freskóinak fényeinel kevesebb nem akart megelégedni. „Ezek nem képek — folytatta az Ashton-nek tett vallomást — még csak nem is ikonok. Ezek image-ek, egy nálam hatalmasabb vízió akar bennük testet ölteni, aminek csak eszköze a festészet”. (Picasso óta senki sem merte kijelenteni, hogy művészete egy magasabb erő alkalma, lehetősége csupán.) Az izgatta, miként visszhangzik az egyik vásznon megjelenő tónus a másikon, a fény természete foglalkoztatta ragyogásától elnyugvásáig. Dráma résztvevőjévé akarta tenni a nézőt, a katarzis élményével megajándékozni — amit maga élt át munka közben —, hogy „kiszabadítsa ha csak egy pillanatra is léte frusztráltságából”.

Szépen illusztrált, s alaposan dokumentált katalógust lapozgatok a Tate büféjében egy kávé mellett. Tragikus történetet beszél el: az ötvenes években az akciófestészet divatja tette mellékszereplővé Rothkót — ez a divat még olyan nagy művészt hozott, mint Pollock —; a következő évtizedben a pop-

ordítózás némitotta el a hangját; utolsó évei gyötrelmes depresszióban teltek; öngyilkossága után a hagyatékéért folytatott örökösödési per képeinek árát magasabbra verte fel, mint a New York-i iskola legkeresettebb művészeit. Rothko nagyságát ma sem a baselitzekkel, penckekkel összehasonlíthatatlan művészete biztosítja, hanem a tragikus vég és a per csinálta propagandát hasznosító műkereskedelem, a képmutatással sem korlátozott, magának gátlástalanul bármit megengedő XIX. századi kapitalizmus utolsó rekvizituma. Most már érvként szól mellette az eretnek kijelentés: „Én nem magamat fejezem ki, hanem azt, ami nem én vagyok”, pedig az absztrakt expresszionizmus — furcsa elnevezés, mintha klasszikus romantikáról beszélnénk — énkultusza diadalának éveiben megkapta érte a magáét. Irving Sandlernek Rothko halála után majd egy évtizeddel ennyi mondandója róla: letompítja a festői artikulációt, épp ezért kevesen figyelnek rá. Minden design-szerű hiányzik festményeiből, absztrakciója formátlan, mellőzi a rajzot is, a gesztust és, képeinek felületét csak a festék ismételt felrakásával vagy elvékonyításával alakítja. Absztrakció és expresszionizmus elszakadása az ő művében a legteljesebb. A leginkább szenzuális kifejezőeszközöket használja, bár nem az érzékiség a célja; művei legcsábítóbb minősége a szín, mégis másodlagos jelentőséget tulajdonít neki — valami rejtélyes és homályos elhatározás szolgálatában.

A különös szándék: humánus és spirituális értékek megszólaltatásának igénye, ritka becsvágy korunk művészetében. A transzavantgárde-posztmodern ábrázolásnak hódoló, formai kategóriákban gondolkodó kritikusok szemében gyanús az absztrakt művészet, még kétesebb távolodni az absztrakció *l'art pour l'art* eszményétől az allegóriához, — márpedig a mai művészek ők a közönsége. Rothko ellenük is fellázadt kivételes ambíciója védelmében: „Az ember nem a művészettörténeteknek fest, hanem az embereknek, mert az ő válasszuk az egyedül fontos a festő számára” — mondta a Brooklyn College tanáráként megrökönyödött kollégájának. Tudatában volt ugyan felmondhatatlan rokonságával absztrakt expresszionistákhoz, a New York-i iskola művészeihez, mégis különbözni akart, s nem is csak stilisztikájában. Minden műművészeti intézményre, kereskedőre, kritikusra, gyűjtőre gyanakodott, a kívül-belül tisztátalan környezettől való irtózás lehetett az évek során gyógyíthatatlanná súlyosbodó depressziójának egyik oka. 1955 decemberében dühvel kelt ki a *Fortune* magazin ellen, amely arra biztatta a tehetsős amerikaiakat, hogy nemcsak az európaiak, hanem Pollock, de Kooning, Newmann, Rothko műveibe is érdemes pénzt befektetniük. Szabadságát féltette a piactól, attól rettegett, a vásárlók figyelme uniformizálódni kényszeríti. Az ötvenes évek végén már megválthatatlanul magányosnak érezte magát, a kortársi művészetben körülnézve, úgy látta, „lezüllött, mindenki prédája”. Tudta, képességei szerint úttörő mester lehetne, mégsem válhat azzá, mert álértékekért rajongó kulturális közegben él. Amerika a bármilyen áron újat, a fiatalost hajszolja; Rothko gyanította, csak neve válik mind szélesebb körben ismertté, nem a művészete. Pedig mindinkább közelítette az áhított célt: „A festmény nem a tapasztalat megfogalmazása, hanem maga a tapasztalás”. Képei olyan szintérré váltak, ahol festő és néző valóságos találkozása jöhet létre, amely több láthatónál — létező. Egyre fontosabb számára, ami másoknak mellékes, sőt szándékosan kisszerű és közönséges: „A téma lényeges, de csak az, amely tragikus és időtlen.”

Rothko 1903-ban született Oroszországban, 1913-ban költözött szüleivel az Egyesült Államokba. Oregonban nőtt fel, két évig a Yale egyetem hallgatója

volt, majd New Yorkban telepedett le, azzal az elhatározással, hogy festő lesz. A húszas években először John Marin, majd szerencsésebb választással Milton Avery hatása alatt dolgozott, kialakítva egy idegesen realista stílust: figurái szomorúak, megtörtek, reménytelenek, kilátástalan kulisszák közepette. Hogy magát is neurotizáló modorától szabaduljon, kiment a műteremből a tájba fűdőzőjeleneteket, természeti jelenségeket festeni; ez is csak ideig-óráig elégítette ki. 1934 körül két szándék között vergődött. Egyiket a katalógus urbánus realizmusnak nevezi: megnyújtott, izolált alakok álldogálnak a földalatti vasút peronján, tehetetlenül várakozva; nem nehéz felismerni bennük a gazdasági válság áldozatait. Egyidejűleg látomásszerű álmokképeket is festett: képzelet-szülte teremtmények nőnek ki a halvány, szinte anyagtalannul képlékeny talajból, szabadulnának fogságából, de hiába; a festmények Rothko nyugtalan, egyensúlyát veszített lelkiállapotának jelképei. 1939 után a figyelmet és lelkiismeretet magának követelő háború, másrészt az USA-ba menekült művészek hatására az amerikaiak gyorsan asszimilálták az európai eredményeket, elsőként a kései szürrealizmust, amely a tudattalant tételezi fel a kreatív energiák forrásaként, ez egybevágott a New Yorkban gyülekező, nemsokára „iskolává” szerveződő művészek egyelőre bizonytalan és tapogatózó elképzeléseivel. Rothkónak válságos évei kezdődtek. Szabadulni akarván depresszív hétköznapijaitól, érdeklődni kezdett a görög mitológia iránt. Rövid idő alatt kidolgozott egy képsémát, s fárasztóan ismételte: a felületet vízszintesen három sávra osztotta, a felsőben görögös fejek, a középsőben dekoratív hatású építészeti elemek — többnyire New York-i épületrészletek —, alul ki tudja hová menetelő lábak. A mitológiai motívumok naiv, félszeg interpretációját technikai kísérletek ürügyeként is használta, a felrakott színre új réteget festett, hol vastagabbat, hol áttetszőt, s félretéve az ecsetet, kapart, fröcskölt, és ötletszerűen belerajzolt a kész képbe. Kínlódva dolgozott, mindenáron változtatni akarván egyre simább modorán. A szürrealizmus sugallatára víz alatti világról kezdett fantáziálni vásznain: a biológiai őstörténet sekély óceánjában az élet első formái születnek. Gyors átalakuláson mennek át az organikustól a mechanikusig, beleolvadnak a háttérbe, majd reliefszerűen kiemelkednek. A festő érzelmeinek lírai kifejezését keresi, a képek azonban tétovák, bizonytalanok, róla is csak általánosságokat mondanak. 1947—1950 között talált rá az image-re, amely egy embernél többről, gazdagabbról, nagyobb arányúról beszél. Két-három, egymás fölött levegő színnégyzet alkotja az új Rothko-festményt, egyik szín sem megállapodott, mert fátyolszerű vékonyságán átdereng, néha elő is tetszik a másik, kiszivárog a remegő vonalak mentén. Megragadóan törekény a formák méretének aránya, a felső néha súlyosabbnak tetszik az alsónál, a finom eltérések szublimált mozgást hoznak létre, az absztrakt kompozíció néma és ritkán mozduló élet jelenlétét sugallja. Hogy egyáltalán jelen van, többnyire csak a misztikus, szakrális érzetét keltő fény árulja el, amely a szemünk láttára születik a színmezők között, mögött. Bár a képek hangulata a vallásival nem azonosítható, az élmény mégis hasonló: az emelkedett, már-már a fenséges hatását keltik, láttukon hinni kezdjük, az élet erősebb annál, ami fenyegeti. Az önmagukban semmitmondó formák, arányok, tónusok jelentékkennyé és jelentéssel teljessé az anyagtalann, színes fénytől lesznek, amely hol erősebben, hol halványabban sejlik át a foltokon.

Rothko festményei kontemplációk színről, fényről, korlátlan térről; egyiken hatalmas sárga és ragyogó vörös feszül egymás ellen — időtlen tragédia zajlik a vásznon. A sárga sivatagon óvatosan eltévedéstől rettegve vándorol a

szem, a vörös rohanni, menekülni készíti a pillantást, közben a terjedelmesebb színforma parányit előrébb mozdul, az alatta levő hátrább húzódik, a lassan mozgó színes alakzatok titokzatos esemény szereplői lesznek. A színek dramaturgiája teszi Rothko festészetét összetéveszthetetlenül egyénivé és eredetivé. 1952 táján a formákat elválasztó vonalak lazábbá lesznek, majd el is tűnnek, a festmény egyenletes, homályos fényt áraszt, amit néhány tompán ragyogó, színes mező tesz elevenné; a nagy, határtalan teret idézik, amelynek élményében a modern városi embernek ritkán van része. A tér nem illuzionisztikus, mint az op art cirkuszi produkcióié, inkább spirituális, mint a székesegyházaké. A végtelen nem ismer éles átmeneteket, ezért a színekben egymáshoz közel álló színekkel a barnától a vörösig, szürkétől a kékig tartó változataikkal jelképezi Rothko. A fény tapinthatóan sehol sincs jelen, csupán a szomszédos színek összhangjában, melyek bensőségesek, mint a szimbolistáékéi, Moreau feketéi és sárgái, Redon pirosai és kékjei. Az ő irodalmias témáikat mellőzve Rothko rákényszerült, hogy túlértékelje néhány stilisztikai eszköz kommunikatív erejét: ebből a tévedésből születtek legemlékezetesebb művei, a Seagram-sorozat például. A szín, a színek kapcsolata, a fény és atmoszférája kivételével többre nem volt szüksége, hogy létfontosságú tapasztalatokat adjon nézője tudatára, a Rothko-kép örömet és fájdalmat, végzetet és feloldozást, halált és újjászületést képes megjelentíteni.

Az ötvenes évek közepén még mániákus önbizalom táplálta a nézőnek sugalmazott hitet; magabiztossága úgy vált rokataggá, ahogy hírneve növekedett. Mazochista kíváncsisággal olvasta újra meg újra Kierkegaard *Félelem és rettegés*ét, a dán filozófus példázatából a fiát isteni parancsra feláldozni kész Ábrahámról Rothko csapdája lett: „Ábrahám tettének etikai kifejezése az, hogy meg akarta gyilkolni Izsákot, vallási kifejezése pedig az, hogy fel akarta őt áldozni; de éppen ebben az ellentmondásban van a szorongás, amely képes egy embertől elrabolni álmát, és mégis, e szorongás nélkül Ábrahám nem lenne az, aki... Ha ugyanis eltekintünk a hittől, semmisnek nyilvánítva azt, akkor csak a pusztá tény marad meg, hogy Ábrahám meg akarta gyilkolni Izsákot, amit bárki elég kényelmesen utánozhat, ha nincs hite — azaz olyan hite, mely ezt nehezé tenné”. „Helyzete” és a bibliai elbeszélés között a Kierkegaard adta értelmezés sugalmazására párhuzamot fedezett fel. Művészete beszédegülés a általánosan elfogadottal, az intézmények, kritikusok által újként magasztalttal; a konfliktust mindaddig vállalhatja, vállalnia is kell, amíg hisz abban, amit csinál, amíg hite élteti munkáját. De ha akkor is csinálja, amikor a hit elapad, elfogy? S hogyan értelmezendő mindez, ha Ábrahám is áldozat, az Úr otromba tréfájának baleskeje? A hatvanas években depressziója egyre súlyosbodott, aláásta hitét önmagában, festészetében, a művészet, sőt az emberi nem jövőjében. Kínná vált a munka is, amit mégis végezni kellett a depresszió elleni védekezésül; de Kooning emlékezése szerint menekvésül kezdett rendszeresen inni, szököve a kétely, a bénító szomorúság, a hitetlenség elől. Most már azért csinált sorozatokat, mert így könnyebben ment a festés: felkent egy sárgát, zöldet, aztán a következő képen kicsit megváltoztatta az egyiket, s ennek megfelelően a másikat is. Nem a bennük rejlő teremtmő, hanem az automatikusan működő rutin szülte a színváltozatokat, már nem az embereknek festett, pusztán a festésért magáért. Dosztojevszkijt, Kafkát olvasta, s feleletet váró izgalommal az egzisztencialistákat. De amikor beletörődött Heidegger megállapításának igazságába — „Egyetlen kor sem tudott az emberről olyan sokat és sokfelét, mint a mi korunk. De egyetlen kor számára sem lett oly

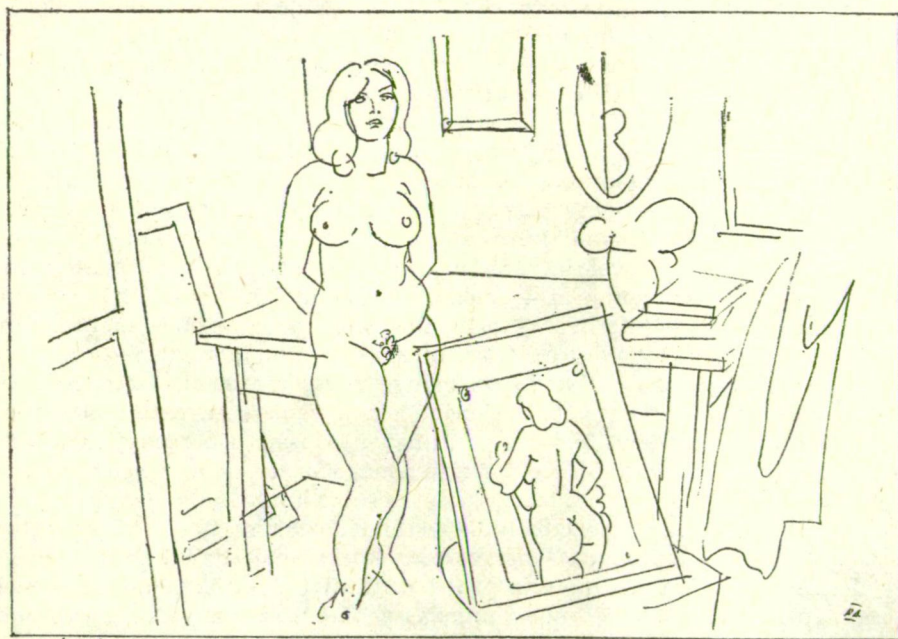
kérdéssé az ember, mint a mi korunk számára” —, az archimédeszi pontot rúgta ki a talpa alól. Beletörődött a sikerbe is, mert úgy vélte, már nem több a sikereseknél. Hagyta magát meggyőzni Kierkegaardtól, hogy a zseni az a vallásos jellem benső természetében rokon, csak emlékeznie kellett 1955-ben tett identitását és különbözőségét magyarázó kijelentésére: „Az emberek ugyanazt a vallásos tapasztalatot élik át a képeim előtt, ami bennem volt, amikor festettem őket”, holott korántsem vallási tapasztalás eredménye az emelkedett nagyság, hanem az a minőség, amit a modern saját lényegeként vállal, az avantgárde pedig szerepe védelmében elutasít. Ábrahám és közte csak szubjektíve létezik különbség... „mit szenvedett Ábrahám, miközben mindezek ellenére hitt?” — olvashatta a *Félelem és rettegésben* — ... s mit szenved az, aki már nem tud hinni? Meggyőződésévé vált, hogy a hitetlen világ Izsáknak szánta őt... öngyilkossága logikus következmény volt, pedig ha odafigyelünk kijelentéseire, nincs kétségünk, a vallási az ő megfogalmazásában az esztétikait jelentette. Rothko sorsa ítélet korunk művészetéről, amely tagadja a pusztán esztétikus fölé emelkedő esztétikumot.

Olaszországba még biztatást, bátorítást, igazolást keresve utazott. Szmélyhez szólót Fra Angelicótól kapott, a San Marco kolostort díszítő freskóitól; az élmény hatását elsősorban a Seagram-képek Tate-beli sorozatán, s a houstoni Institute for Religion and Human Development kápolnájába készült festményeken ismerhetjük fel. Angelico művészete kora két nagy eszmeáramlatának találkozása, a skolasztikáé és a humanizmusé; a maga angyali módján Cennini és Alberti tanítását egyaránt megszívlelte. Elfogadta, hogy a festő dolga a természeti jelenségek árnyékában rejtőző jelenségek kézzel foghatóan valószínűs ábrázolása, de az ellentétes követelményt is, miszerint a művész feladata azt ábrázolni, amit testi szemével lát. Modellje a földi valóság volt, de igazi témája a tájat fürdető, láthatatlan forrásból, az isteneszméből áradó fény. (Aquinoi Szent Tamás írta a Tarantáziai Péter sententia-kommentárjában kifejtett kétségekre válaszoló *Declaratio*-jában: „A fény az egyetemes cselekvőnek, az égnek minősége... Mert a fény ugyan a levegőben van, mégis az illető égitestben van, mint a meleg a vízben a tűztől. Amint tehát a meleg sajátos minősége a tűznek, jóllehet más testekben is megtalálható, ugyanígy el lehet mondani, hogy a fény az égnek sajátos tulajdonsága, jóllehet az égtől okozott más testekben is van”.). Angelico úgy akart gyönyörködtetni, hogy a láttatott dolgok segítségével láthatatlan eszméket, igazságokat nevezett meg, („A nevek pedig fogalmak jelei — mondja Aquinoi Tamás —; tehát valamely valónak a név által jelzett misége nem más, mint az az eszme, melyet a név kifejez. Ez az észbeli fogalom az értelemben van, mint alanyban, a megértett valóban pedig mint ábrázoltban.”) festménye egyszerre megismerés és megismertetés, megértés és megértetés. Táblaképein egyenletesen osztja el a fényt, mit sem törődve a modern felfedezés, a nagy újdonság, a perspektíva követelményével, mert a fény több értelmezésnél, maga az értelem, a jelentés. Freskóinak Rothkót lenyűgöző csodálatos áttetszőségét funkciójuk magyarázza: az imában, a meditációban való elmélyülést szándékozták segíteni. Az anyagtalan sugárzás a fehér falból árad, a perspektíva kockájának tere helyett a végtelent jeleníti meg. (Rothko mondta 1961-ben: „Mi örököltük a dobozt, amelyben a dolgok elrendeződnek. Az én munkásságomból ez hiányzik... van doboz nélküli tér és forma is, alighanem ez a meggyőzőbb fajta.”) Angelico művészete az individuum megvilágosodásának lázas keresése, dráma, amelynek tétje egyéniségénél különb önmaga megtalálása és megvalósítása. Rothkót celláról

cellára járva lázba hozta, milyen egyszerű eszközökkel éri el célját; a lelkesült-ség nem tartott sokáig. 1967 tavaszára elviselhetetlenül kínzóvá vált, nem se-gítettek már sem gyógyszerek, sem ital, még a munka sem. Kétségbeejtette a szellemileg, festőileg igénytelen figuráció térnyerése; utolsó angliai látogatása-kor őszintén meg akarta győzni Reidet, ejtse el a Tate Rothko-termének ötle-tét, hiszen felette eljárt az idő, kívül rekedt a jelenen, különben is kétséges, „megér-e a világ még egy évtizedet?”

Utolsó képeit papírra festette, szürkével, feketével; tetszetős dekorációk, a nagyság és a fenség ígérete már hiányzik belőlük. Talán csak könnyű hang-súllyal, alig észrevehető árnyalattal kevesebbek a remekműveknél; Rothko gé-niusza azonban éppen a hangsúlyokban és az árnyalatokban találta meg, fe-jezte ki önmagát.

A Seagram-képek 1970-ben a festő halála napján érkeztek meg Angliába, amikor a kritikusok már Baselitznek, Pencknek verték a nagydobot.

- Roy & Mordell - (1971)

Mordell

Művek és műveletek az 1950-es évek magyar irodalmában

*Kerekasztal-beszélgetés. A beszélgetést vezette: Szabó B. István.
Elhangzott a Magyar Rádióban 1986. december 14-én.
Szerkesztő: Dorogi Zsigmond*

SZABÓ B. ISTVÁN: Kedves hallgatóink, beszélgetésünk irodalomtörténeti tárgya a magyar irodalom helyzete az 1950-es években. Az ötvenes években, tehát nem úgy, ahogyan gyakran értik, hogy 1949-től 1953-ig, hanem valóban azt a folyamatot szeretnénk végigkísérni, amely az 50-es évek elejétől kezdődött, különösen 1953-tól fölerősödött, amelynek közepén 1956 tragikus esztendeje áll, és amelynek a végén a 60-as évtizedig jutva, a magyar irodalom is elindul a kibontakozás, a fellendülés útján.

Az 50-es évek. Sokáig tabunak számított ez a téma, vagy legalábbis sokan annak érezték. Mostanában lehet, hogy lesznek olyanok, akik azt mondják, hogy már túl sok szó esik róla. Túl sok a visszaemlékezés, talán nem is érdemel ennyit ez a korszak. De én azt gondolom, hogy nagyon sok még az úgynevezett „fekete doboz” — a művekben és a művek körüli műveletekben — a magyar irodalomban is, és ezek a „fekete dobozok” tanulságokat rejtene, nemcsak a kor kutatói számára, hanem a fiatalabb nemzedékeknek is, azoknak, akik szeretnének eligazodni a múltban azért, hogy jobban láthassák mai helyzetüket és jövőjüket. Tehát tanulságokat keresünk ebben a beszélgetésben is. A beszélgetés résztvevői személyes emlékekre is támaszkodhatnak, illetve a későbbi tudatukkal konfrontálhatják személyes élményeiket, hiszen *Király István* akadémikus, egyetemi tanár és *Bodnár György* egyetemi tanár a korabeli irodalmi életnek is aktív résztvevője volt, mindketten szerkesztőként működtek. Beszélgetőpartnerünk még *Szerdahelyi István* esztéta, egyetemi tanár.

Az első kérdés: több mint 30 év után elemezhetjük-e már a műveket és csakis a műveket, vagy még ma is szembe kell néznünk a műveletekkel is, vagyis azokkal a politikai, irodalompolitikai körülményekkel, amelyek közepette ebben az időszakban a művek megszülettek?

KIRÁLY ISTVÁN: Mindenekelőtt ketté választanám, külön az irodalmat és az irodalompolitikát. Az irodalompolitika, az irodalmi élet a politikai harcokkal, a frakcióharcokkal stb. volt összefüggésben, az irodalom mozgása pedig a valósággal, a társadalommal. Azoknak az íróknak, akik irodalomtörténetileg a legmarandóbbat alkották ebben az időszakban, semmi közük nem volt szinte az irodalmi élethez, az irodalompolitikához. A marandó művek az irodalompolitikai-politikai harcoktól szinte teljesen elkülönülve születtek.

Az első kérdésem, hogy történt, hogy az irodalmi problémák egyre inkább politikai problémákba mentek át, ez izgat elsősorban, ha a korra visszagondolok.

Volt az 1953-as, úgynevezett júniusi határozat, a „kormányprogram”, amelyik az első kritikája volt az úgynevezett 50-es éveknek, a korábbi fejlődésnek. Ennek a kritikának nyilvánvalóan le kellett volna vonni irodalmi, esztétikai következményeit is. Kezdeményezően kellett volna a pártnak ezt a munkát elvégeznie. Ez nem történt meg. A folyamatot, a következtetések levonását maga az irodalom indította el. 1953 végén, 1954 elején már rögtön felvetődött az irodalom részéről mind az a probléma, amelyik irodalmi szempontból megoldandó kérdés volt. Az alapkérdések kristályosodtak ki. A következőkre utalok, (időrendben jelzem, ahogy ezek megjelentek): Kuczkának a *Nyírségi Naplója*, a *Nyírségi Napló*hoz kapcsolódva Sarkadi Imrének a cikke *Az irodalom haszna*, az *Irodalmi Újság* valamelyik, 53-as novemberi számában. Ezekben az írásokban először jelent meg az, ami aztán végig egyik vezető gondolat volt: közelebb a valósághoz, azaz a konkrétumokhoz, a ténszerűségekhez. Kezdetét vette a sematizmus legfőbb okát, legfőbb megnyilvánulási formáját jelentő absztrakt történelemszemlélettől való elfordulás. Ennek a törekvésnek sodrában jelentős irodalmi művek születtek később. Megemlíteném például Karinthy *Ezer évét*, amelyik szinte iskolát teremtett, divattá tette a fehér foltok feltérképezését, a periférikus témákhoz fordulást.

A másik ilyen valóságos irodalmi problémát felvető írás — megint időrendben menve tovább — Örkénynek nagy vitát kiváltó cikke *Írás közben*. Ez a pártosság problémájával nézett szembe, felvetette az írói autonómiának a kérdését. Egy valóságos problémát; azt, hogy a pártosság gondolata nem vette számba a személyiséget, az emberi autonómiát. Lukács a partizán elmélettel megpróbálta ugyan korrigálni ezt, de a Lukács-bírálat lesöpörte ezt a teóriát. Lényegében ezt a problémát gondolta tovább és végig Örkény. Ez a kérdés, az autonómia, a személyiség szerepe az irodalomban hangsúlyos kérdésként jelentkezett nála s általában az irodalomban. Végül harmadik problémaként megjelent Illyés nagy vihart kiváltó vitacikke *A pesszimista versekről* 1954 januárjában az *Irodalmi Újság*ban. Ezzel a harmadik jellegzetes korrekciós törekvés jelent meg: történetfilozófiai optimizmusnak, pesszimizmusnak a vitája, a fejlődés addig sematizált egyenesvonalúságával szemben egy ellentmondásos fejlődésnek a feltételezése, amelybe beletartozik a bukásnak, a csődnek a lehetősége is. Lényegében ez volt a pesszimista versek vitájának az alapgondolata. Korrekciója volt ez az addigi irodalmi fejlődésnek. Művek születtek ennek nyomán. Hogy a legjelentősebbet mondjam, például Juhásznak a *Tékozló országa*. Tehát részben ismeretelméleti szinten: közelebb a valósághoz, részben etikai, személyiség-filozófiai szinten: az emberi autonómia, az írói autonómia, részben történetfilozófiai szinten: a pesszimista versek kérdése — új problémák tűntek fel az irodalomban. Ezek mind az irodalom részéről fogalmazódtak meg, és korrekcióját jelentették a leglényegesebb kérdésekben a korábbi fejlődésnek. Most a tragédia ott következett be, hogy a politika nem figyelt fel ezekre, mint választ sürgető, választ követelő irodalmi kérdésekre. Nagyon nehezen tudtuk elérni, illetve keresztülvinni azt, hogy a pártnak legyen állásfoglalása, amelybe az itt felhajtott igazságok valahogy beletartoznak. Végül nagynehezen sikerült eljutni odáig, hogy Horváth Márton, Darvas és én megbízást kaptunk: készítsünk a párt számára a művészeti területen felmerülő újról előterjesztést. Mi abban ezeknek a viták-

nak tanulságait próbáltuk összefoglalni. Ez az, amit általában úgy szoktak emlegetni az 1954. március 15-i *Szabad Nép*-cikk. Ami itt érdekes, ennek a cikknek az előzetes vitája. Mi hárman — Horváth Márton, Darvas és én — teljes egyetértésben vittük a politikai bizottság elé, de meg volt híva, mint az írószövetség párttitkára Mérai és az írószövetség vezetősége részéről Illés Béla. Ezen a politikai bizottsági vitán éreztem meg először, hogy a politikában komoly, mély nézeteltérés, frakciós vita van Rákosi és Nagy Imre között és hogy ez a politikai vita megnehezíti az irodalmi kérdések önmagukban való szemlélését, beleszól ezekbe a kérdésekbe. Végül a politika teljesen elnyelte az irodalmi kérdéseket és az irodalmat.

SZABÓ B. ISTVÁN: Visszatérve a bevezető kérdésedhez, hogy el kellene dönteni, hogy az irodalompolitikáról beszélünk-e az 53 utáni fejlődést nézve, vagy az irodalomról, a művekről.

Máris bizonyítéka látszik annak, hogy noha több mint 30 év eltelt „objektív” módon, csakis „mű-valóság”-ként ma sem elemezhetők ennek a korszaknak a művei, a körülmények és a politikai feltételek nélkül. Hiszen akárcsak azokat az írói alapkérdéseket vizsgálva, amelyeket fölvetettél: egyrészt a valósághoz való viszony kérdésében, másrészt a pártosságnak egy megkísérelt újrafogalmazásával, harmadrészt történetfilozófiai síkon, a pesszimista versek vitában — kétségtelen, hogy mindezek az irodalomban fölvetett kérdések határozott választ és vitát jelentettek ugyanezeknek a tartalomnak egy korábbi felfogásával, hivatalos változatával...

SZERDAHELYI ISTVÁN: Ezek politikai kérdések voltak. Hadd vágjak közbe, és hadd egészítsem ki mindezt, hogyan festett egy akkor fiatal olvasó szemével nézve. Én 53-ban kerültem be az egyetemre, akkor kezdett nyiladozni a szemem tulajdonképpen. Nem is árt talán egy ilyen recepcióesztétikai megközelítés jegyében fellépnem, mert rólam úgy tudják, általában nem nagyon rajongok a recepcióesztétikáért. Én úgy láttam akkoriban, hogy nem változott semmi 1953-ban. Az irodalom pontosan ugyanolyan, mint addig volt; hiába vannak politikai változások, akik e politikai változások jegyében íróként felépnek, azok pontosan ugyanazok, akik korábban voltak a vezető írók, Kuczkatól Illyésig ugye, akik mind a ketten a Rákosi-korszak vezető írói voltak; hangsúlyozom, Illyés is.

BODNÁR GYÖRGY: De nem egyformán...

SZERDAHELYI ISTVÁN: De ugyanaz a garnitúra volt. És a korábban elhallgattatott írók ekkor még nem térnek vissza az irodalmi életbe. Továbbá...

KIRÁLY ISTVÁN: 53 januárjától kezdve jöttek vissza...

SZERDAHELYI ISTVÁN: Ezt ott lehetett tudni, azon a poszton, ahol Te ültél, mert Te hoztad őket vissza. De én, mint olvasó, nem érzékeltem. Ez így igaz.

KIRÁLY ISTVÁN: A Csillag 53 tavaszi-nyári számaiban Németh László-, Tamási Áron-, Szabó Lőrinc-írásokat olvashattál. Lehet, hogy neked mint egyetemistának ez nem jelentett valamilyen fordulatot.

SZERDAHELYI ISTVÁN: Ezt a Csillag szerkesztője óriási eredményként tudta elkönyvelni magának, de nemcsak a Csillag volt, hanem a nyomdagépek is működtek teljes gőzzel, és az olvasóknak ezek a publikációk nem tűnnek fel. Esetleg az a Csillag-szám nem is került a kezébe. Nem változott meg alapvetően az irodalom színe. Visszahoztak már egy-egy író, de az alapvető színkép ugyanaz az átpolitizált, naturalisztikus-realisztikus stíluskonvenció volt, egészen 1957-ig. A stílári színek nem változott. Mit érzékelünk még? Érzékelünk, hogy azok a művek, amelyek feltűnést keltenek, pontosan ugyanolyanok, mint a Rákosi-korszak művei, csak a politikai attitűd változik meg. Mert a Nyírségi Napló mit követel? Közelebb a valósághoz. Rákosi mit követelt? Menjenek ki az írók a valóságba. Semmi nem változott — gondoltam én. Tévesen gondoltam, de mégis csak ez volt a recepciója ennek az egésznek. Vagy mi van Karinthy Ezer évével? Egy publicisztikai téma megdramatizálása — igaz, hogy az új kormányprogram jegyében. Ott lényegében arról van szó, hogy az abortuszt engedélyeztetni kell. Ez egy egészségpolitikai probléma — színre vive. Emlékszem, láttam én is annak idején, nekem is borzasztóan tetszett, engem is fellelkesített, hogy miket meg lehet már írni. De ugyanakkor nem érzékeltem azt, hogy dráma művészetünk egy centit odébb ment volna, mert ez a helyesebb politikai attitűd a régebbi politikához szabott stílussal, dramaturgiával jelent meg. Tehát én, mint olvasó, mint befogadó annak idején — mondom — egészen 57-ig nem érzékeltem, hogy az irodalomban változott volna valami.

BODNÁR GYÖRGY: Számomra úgy látszik, hogy itt két tudat vetül egymásra: egy korabeli egyetemista tudata és egy későbbi tudat. Valójában nem az irodalom maradt változatlan, hanem az irodalompolitika: a következtetés hiányzott, amely benne rejtett az 1953-as politikai és gazdasági határozatokban. Nemcsak az új esztétikai, stilisztikai vagy irányzati koncepciók vártak magukra, hanem irodalompolitikai következtetések is, hiszen ismeretes, hogy Révai József sohasem, még 1956 után sem végezte el a szükséges korrekciót.

SZERDAHELYI ISTVÁN: És Révai 53-ban, hadd vágjak közbe, félre lett téve. Ő ezt nem is végezhetné volna el.

BODNÁR GYÖRGY: Igen, ennek több oka volt. Egyik az, hogy őt az 1953 júniusi határozatok után leváltották, s egy ideig betegsége és visszaszorított-sága gátolta a nyilvános munkában. Később valamilyen formában visszakapcsolódott a politikai életbe, s bár csak formális tisztséget kapott, elkezdte az önvizsgálatot, ha nem is az önkorrekciót. Hadd mondjam el, hogy Horváth Márton — még mielőbb a Szabad Néphez átkerült volna — nyilvánvalóan Révai megbízásából megindított egy olyan munkát, amelynek a célja a korábbi korszak irodalompolitikai mérlege lett volna. Az egyik, akit a mérlegkészítésre Horváth Márton felkért, én voltam. Dolgozatom Révai József is látta, hosszasán vitatta, s végül elvetette. De függetlenül az én személyes emlékemről, irodalomtörténeti tény, hogy 1956 előtt nem született meg a Rákosi-korszak irodalompolitikájának az értékelése, korrekciója. Király Istvánnak tehát teljesen igaza van: a korabeli irodalompolitika nem elégséges viszonyítási pont, tehát figyelembe kell vennünk az irodalmi élet és a művek jeleit, tanulságait is. Ezek pedig az újabb magyar irodalom egyik legérdekesebb, legizgalmasabb és legreményteljesebb korszakának mutatják az 1953 utáni éveket.

Nemcsak újító energiákat szabadítottak fel ezek, hanem korszakos műveket is világra hoztak. S az energiák forrása nemcsak az elhallgattatott vagy elhallgatott irodalom volt: a jelzésektől, a *Nyírségi naplótól* a *Nikiig* olyan művek és törekvések formáltak a korabeli irodalom arculatát, amelyek a közeli múlttal és a lehetőségekkel való szembenézés szülöttei, s amelyek a korszakváltás ígéretei. — Más kérdés — amit Király István most pontos filológiai munkával felvázolt előttünk —, hogy mi tette lehetetlenné ezeknek az energiáknak az érvényesülését.

KIRÁLY ISTVÁN: Ezekben az években ment végbe irodalmunkban egy paradigmaváltás. Egy új ízlés norma- és értékrendszer ütött át, ami érvényes volt egészen a nagy paradigmaváltásig, amelyik valamikor a 70-es évek elején, mondjuk a Tandori fellépésével tört át teljes erővel.

A nagy mulasztásunk az volt, hogy ennek az irodalmi-esztétikai tudatosítását nem végeztük el. Az egész felszívódott a politikába. Hogy érveljek, miért volt ez paradigmaváltás. Az *Ezer év* paradigmát váltott, mert a kritikai szempontot behozta a szocialista realizmus gondolatába. Behozott egy olyan szemléletet (Kuczka *Nyírségi Naplójának* és Sarkadi említett cikkének ez adta a jelentőségét), amelyet egy későbbi korszak értelt ki majd Sánta stb. műveivel. Az Örkény-féle álláspont a maga autonómiaigényével behozta a személyiség kérdését, behozta az egyéni kifejezésnek az igényét, vágyát; megnyitotta az utat az Örkény-féle groteszk, a Juhász-féle szürrealista fantázia, szóval egy más formanyelv felé, megnyitotta az utat az egyéniség erőteljesebb érvényesítése felé. Illyés a „pesszimista versek” vitájával behozta az ontológiai-antropológiai nézőpontot, a személyiség-etika, és társadalom-etika, hatalom és erkölcs később kibontakozó vitaanyagát. Tehát épp azt mondom, hogy itt az irodalom felvette a paradigmaváltásnak a nagy kérdéseit. Az 54-es Szabad Nép-cikk arra volt kísérlet, hogy megpróbálja valahogy megközelíteni, megfogalmazni ezeket teoretikus szinten. De ezt a megfogalmazást lehetetlenné tette az irodalomba betoluló frakciós politikának a teljes uralma. Ez minden esztétikai, ábrázolásbeli kérdést háttérbe tolt és ezért még ma sem tudják az emberek ezt a folytonosságot. Nem tudják, hogy ha a 60-as évek valóságfeltáró irodalmáról, a kritikai hang megszólalásáról beszélnek, hogy ennek a gyökere ott van Kuczka *Nyírségi Naplójában*. Fejes azért tűnhetett például a *Rozsdatemetővel* olyan szakítónak, mert elfelejtették az emberek a politika árnyékában a Kuczka-féle *Nyírségi Naplót* és Karinthy *Ezer évét*. A különböző szürrealista kísérletek azért tűnhettek a 60-as években olyan jellegzeteseknek, mert elfelejtették, hogy Juhásznál ez az egyéni, az erősebben a szubjektumot érvényesítő hang jelen volt már az ötvenes évek elején. A hatalom és erkölcs tematikája azért tűnt újnak, és ezért tűnt annak az egész antropológiai, ontológiai érdeklődés, mert elfelejtették az Illyés-féle pesszimista versek vitáját és azokat a műveket, amelyek csírában már ezt előlegezték. Tehát épp azért mondom, hogy ennek a kornak az volt a tragédiája, hogy egy csomó értékes új esztétikai, irodalmi kezdeményezés önmagát képtelen volt végiggondolni, mert a politika „beletenyereelt”. Nem látottá tette ez azt, ami az irodalomban valóban érték és vívmány volt. Hogy még egy példát mondjak: senki sem emlékezik rá, hogy a hatalom és erkölcs tematikája a Németh-drámáknak alapproblémája volt. A *Galileitől* kezdve sorra születő drámáiban mindben ez kísértett. Mindezek elsikkadtak és csak az látszott, hogy az irodalom, mint politikum rohant 56 felé.

SZERDAHELYI ISTVÁN: Nincs ám köztünk semmiféle vita, mert mindezeket a tényeket azóta én is tudom. Én csak azt mondtam el, hogy hogyan fest egy egyszerű olvasó számára egy ennyire gazdag irodalmi folyamat — hogy tudniillik semmit nem érzékel belőle, mert objektíve nem is érzékelhető. Csak azt szeretném aláhúzni, hogy mindez pedig, amit elmondtál, ontológiától a hatalom és erkölcsiség kérdéséig, számunkra érzékelhetetlen volt, mert az Irodalmi Újságot nem hogy ott most az ontológiáért vagy a hatalom és erkölcsért vette meg az ember, hanem az Aczél Tamásért és a Méraiért vettük meg, ezért verekedtek az emberek az utcán. És nemcsak a politika tenyerelt bele az irodalomba, hanem a direkt politikai szerepet vállaló írók, az Aczél és a Mérai szintén beletenyereltek az irodalomba, hogy tudniillik...

KIRÁLY ISTVÁN: Aczél és Mérai mindig politikusok voltak és nem írók...

SZABÓ B. ISTVÁN: De irodalmi díjakat kaptak...

SZERDAHELYI ISTVÁN: ...úgy van, ahogy Szabó B. István mondja, az irodalmi díjakat viszont ők kapták, és az adott közegben az ő szavuk hangzott leginkább úgy a közvéleményben, mint az írók szava. Tehát ők ezeket a drámákat, értékes irodalmi kezdeményezéseket stb. a maguk politikai attitűdjeivel háttérbe szorították.

SZABÓ B. ISTVÁN: Azért is érdekes, amit Szerdahelyi István mondott, az akkor elsőéves egyetemista emlékére és tudatára hagyatkozva, mert a magyar irodalmi sajtóban nyilvánvaló és nagyon nagy korszakhatár látszik 1953-ban, az Irodalmi Újságban is, méginkább a Csillagban és az Új Hangban. Éppen az tölt el fájdalommal és szorongással, hogy 1953 és 1956 között a magyar irodalomban, akár hogyha a neveket nézzük, akár esztétikailag, a lírának, a prózának, a drámának, illetve az írói világképeknek az alakulását, majdnem minden olyan érték megvan, ami aztán a 60-as évek elején 62—63—64-ben a sokat emlegetett nagy próza vonulatában, vagy a lírának a kiteljesülésében látszik. Tehát én 56-ot azért is tartom — mint könyvtári olvasó és nem egykorú olvasó — tragédiának, mert óriási törést okozott az 53 után természetesen meginduló irodalmi fejlődésben. Hogy ekkor is át volt ez politizálva, ez persze igaz, valóban nagyon át volt politizálva. Ez még az irodalmi értékekből is látszik, mert minden a saját esztétikai értékén túl valamilyen állásfoglalás-értékkel is bírt, s valahogy így is fogadták.

KIRÁLY ISTVÁN: Lényeges problémát mondtál ki azzal, hogy valami kezdetét vette, érzékeltetted azt a tragédiát, hogy az ország megint nem tudott felmerülő kérdéseket szervesen — reformfolyamatban — megoldani. Szervetlenül, a reformfolyamatot félre dobva kényszerült megoldani őket, és ez az irodalom számára is tragédia volt. Hogy miképp következett ez be, ehhez szeretnék néhány adalékot mint kortárs szolgálatni.

54 nyarán volt az írószövetségnek egy értekezlete. Ott már érződött, hogy a politika Rákosi oldaláról bele akar szólni az erősebb visszatartás jegyében az irodalomba, igaz: még esztétikai kategóriákba megfogalmazva ezt a törekvését. Darvas tartotta a referátumot. Ebben a „valósághoz közelebb” tétele kapcsán már a naturalizmus veszélyét hangsúlyozta. A pesszimista versek vitája a történetfilozófiai, ontológiai probléma felvetése kapcsán a dekadencia zsák-

utcájától óvott, a pártosságnál az autonómia kapcsán pedig a személyiség túlbecsüléséről beszélt. Elkezdődött még egyelőre esztétikai kategóriákkal a viszszafogás. De ez az esztétikai kérdésfeltevés is megszűnt 54 végén. A magam részéről 54 őszén érzékelttem először határozottan azt a folyamatot, hogy itt minden kezd átmenni politikába. Egyre inkább nem az lett lényeges, hogy milyen művet tartasz jónak, hanem politikailag milyen frakcióhoz tartozol és hol állsz. Ekkor robbant ki a frakcióharc úgy, hogy átmenetileg Rákosit kiszorította Nagy Imre a vezetésből. Ez 54 szeptemberében kezdődött el, és az 54 október elsejei központi vezetőségi üléssel fejeződött be. Ha fellelőzátok az 54 szeptemberi *Irodalmi Újságot*, ott már Molnár Miklósnak volt egy cikke az írószövetség őszi vitái elé, amelyik már egyértelműen politikai cikk volt, az esztétikai kérdésfeltevésből átment politikaiakba. Mikor ezt a törekvést, az átpolitizálódás kérdését észleltem, a *Csillag* — akkor azt szerkesztettem — szeptemberi-októberi számában *Irodalmi nézeteltérések* címen írtam cikket. A választott címben az *irodalmi* szó szánt szándékkal volt hangsúlyozva. Szerettem volna mindenáron az irodalmon belül tartani a vitát, de ez ekkor már lehetetlen volt. Ha megnézik a *Csillagnak* az ekkori számait, az *irodalmi* jellegét nemcsak ezzel a vitacikkcímekkel akartuk hangsúlyozni. Ekkor csináltunk olyat, mint például a Nagy Lajos-émlékszám, az irodalmi jelleg hangsúlyozása, az *irodalmi* kiemelése volt ezzel is a cél. Ekkor hoztuk le Juhásznak a *Tékozló országát* teljes terjedelemben, mint ami elsődlegesen nem politika, hanem irodalom. Ekkor hoztuk le 55 januárban Németh Lászlónak a Galileijét szintén teljes terjedelemben, szintén az irodalmiságot hangsúlyozva vele. Valahogy felül szeretünk volna emelkedni mint irodalom a frakcióharcokon, nem akartunk belemenni ezekbe, mert szerkesztőtársammal, Szabolcsival együtt éreztük, hogy az a közepszernek, a gyengeségnek, színvonaltalanságnak használ és az irodalmat tönkretesz. A politikába azonban kigyúlt a frakcióharc, s a politika mindent elkövetett annak érdekében, hogy az irodalomra rákapcsolva erősítse magát. Tehát az irodalmi törekvéseket igyekezett összekapcsolni a politikával, majd pedig teljesen átfordította politikába. Ez a teljes összekapcsolás a Rákosi oldaláról az 55 márciusi határozattal és az akkori intézkedésekkel, a másik oldalról pedig az úgynevezett írói memorandummal történt meg. Igaz: látszólag tisztára esztétikai és irodalmi követelések gyűjteménye volt ez a memorandum. Követelték, hogy *Az ember tragédiáját* vigyék színpadra, hogy Bartók *A csodálatos mandarinját* adják elő stb. De ez a harc akkor már a frakciók harca volt. Például a *Csillag*, amelyik ebben a frakcióharcban nem szeretett volna részt venni, irodalomnak és irodalmi lapnak szeretett volna megmaradni, *A csodálatos mandarin* érdekében először közölt magas színvonalú cikket, Szabolcsi Bencéét. Ezt azonban ekkor már senki sem vette észre, ez már senkit sem érdekelt. Nem *A csodálatos mandarinról* volt ekkor már szó, ez már egyértelműen politikai harc volt, ahol egyetlenegy cél volt: az irodalmat összekapcsolni egy politikai frakciós törekvéssel. Így az irodalom a politika sakkjátszmáján puszta bábuvá vált. Nyilvánvalóan az ment végbe így, hogy a pszeudó-írók, az írónak álcázott politikusok lettek a hangadók az irodalmi életben, azok kerültek előtérbe.

BODNÁR GYÖRGY: Én mintegy folytathatnám, amit Király István elkezdett, mert 1955-ben lettem az *Új Hang* felelős szerkesztője, akkor tehát, amikor Király István *Csillagjának* a kezdeményezései már kezdtek beérni, s a politikai harcokban is körvonalazódtak az ellentétek. Amennyire rekonstruálni

tudom korabeli tudatom, azt mondhatom, hogy Simon Istvánnal együtt első-sorban az irodalom, s lehetőleg a jó irodalom szolgálatába akartuk állítani a ránk bízott folyóiratot. Könnyű volt akkor szerkeszteni, mert az íróasztal-fiókokban remekművek voltak. A *Tékozló ország* után Juhász Ferenc nagy korszakát élte át, s folyóirata az Új Hang lett. De a mi költőnk volt Nagy László is, s nálunk találtak műhelyt — Sántától Moldován át Kamondi Tóthig — azok a fiatal novellisták is, akik közül nem egyet a Csillag indított el. S alapműveit adta át nekünk Déry Tibor és Illyés Gyula. Szerkesztési koncepciónk tudatos volt: fő feladatunkat a maradandó értékek felmutatásában láttuk, nem csatlakoztunk a politikai harc végleteihez, mert úgy véltük, hogy nincs hiteles fedezetük. Akkori tudatunkkal is sejtettük azonban, hogy ez a szerkesztői program nem találkozott a kor uralkodó törekvéseivel, s az irodalmi életnek nem minden köreiből volt népszerű. A torz fejlődés ugyanis a politikai harcok fórumává tette az irodalmi életet, s ez az 1953. júniusi határozatok után a frakcióharcnak is függvénye lett. A korabeli irodalmi élet tehát nem elsősorban az irodalom belső fejlődéstörvényeit követte. Véleményem szerint helyzetét főképpen az határozta meg, hogy az 1953-as reformprogram hamar befűlt, s a Rákosi-féle ellenakció lehetetlenné tette, hogy a reformprogram kibontakozzék, s annak művészetpolitikai konzekvenciái a maguk természetes közegében érvényesüljenek.

KIRÁLY ISTVÁN: A történelem menetét hitelesen látni akarva, nem szabad elfeledni 1954 szeptemberét és október elejét, amikor a Nagy Imre-vonal győzött. A frakcióharc ekkor éleződött ki. Tudniillik két dolog volt, ami ellenzékbe vitte az írókat a meglevő pártvonallal szemben. Egyik a belső megrázkództatás. A becsületesebbje ez hatott. Ebbe a belső megrázkództatásba döntő szerepe volt például Kuczkáéknál a paraszti sors észrevételének, másoknál, mint például Benjámin Lászlónál 54 nyarának, az akkori etikai sokknak, a törvénytelenésekre akkor derült fény. De ezt a spontán írói, etikai, társadalmi ellenzéki séget, tagadást felerősítette egy vitorlafordító társaság gyors változása. Olyanok mint például Mérai Tibor, Aczél Tamás 1954 szeptemberében megfordították a vitorlát, mert úgy érezték, hogy Rákosi bukott, Nagy Imre ideje jött el s változatlanul ott akartak maradni a hatalom közelében.

BODNÁR GYÖRGY: Én nem feledkezem meg, de csak az emlékezetemre tudok támaszkodni. Mert az, amit Király István most elmondott, történelmi analízis kérdése. Ha az objektív analízis — most vagy majdan — azt bizonyítja, hogy 1954 szeptembere a torzulás fordulata volt, akkor a személyes tapasztalatot alárendelem az objektív következtetésnek. Analitikus érvek híján viszont csak emlékeimre hallgathatok. Azok pedig úgy őrzik 53 nyarát, mint a történelmi érvényű kezdetek idejét, Rákosi fellépéseit pedig mint ellentámadást. Az én nemzedékem tagjai — az akkor 25 és 30 közöttiek — a történelmi megújulás részesei akartak lenni, s az 53-as reform megakasztását csalódással fogadhatták. Rákosi ellentámadásait átélve az akkori fiatalság csalódást érzett.

SZERDAHELYI ISTVÁN: Nem csalódást, hanem életveszélyt éreztünk. Ez a Rákosi-féle ellentámadás ugyanolyan eszeveszett és őrült volt, mint a Rákosi korábbi politikája. Hadd idézzem egy emlékemet: minket 1953-ban vettek föl az egyetemre, és kisvártatva hivatalosan meghírdették, hogy mi vagyunk a Nagy Imre-évfolyam, és gyűléseket tartottak, mindenféle pártszervek vizslattak körülöttünk, mint speciális Nagy Imre-évfolyam körül.

KIRÁLY ISTVÁN: Ahhoz, hogy a kort reálisan lássuk, reálisan kell látni a frakciók arcát és szerepét. Sokan még ma sem veszik számba az 54-es őszi bevágást. Pedig elég ha átlapozza valaki az 54 szeptemberi-októberi sajtót, hogy meglássa, mennyi gyors fordulat, hirtelen alkalmazkodás történt akkor, amikor leszavazták Rákosit és a Nagy Imre úgy érezte, hogy ő jutott hatalomra. Nem sokkal utána következett — igaz — egy világfordulat, a német újrafelfegyverzés, 1954 november végén, amit Rákosi kihasznált, hogy visszaszerezze a hatalmat. Ennek a frakciónak az arcát semmi sem menti. De a másik frakcióét sem. Ez az, amit világosan szeretnék láttatni. A Nagy Imre-frakciónak elég volt az a rövid három vagy négy hét, míg úgy érezte, hogy övé a hatalom, hogy megmutassa igazi arcát. Őt sem az irodalom érdekelte, pusztán a hatalom. S ez az irodalomnak rengeteget ártott. Az emberek nem tartalmi kérdéseket néztek, hanem egyszerűen csak a politikai harcot. Például a *Csillag* konzervatív lapnak számított, egyszerűen azért, mert a Nagy Imre-frakcióval nem volt hajlandó együtt vonulni. A Rákosi-frakció melletti kiállás érdekében a *Csillag*ból nehéz kimutatni cikkeket vagy álláspontokat. Mindent igyekeztünk esztétikai síkon tartani. De a Nagy Imre-frakcióval nem voltunk hajlandók együtt menni. Az, hogy például a korszakot legmélyebben bíráló műveket, Juhász *Tékozló országát*, vagy Pilinszkynek a *Négysorosát*, avagy Németh László *Galileijét* mi hoztuk le — az nem számított. Holott ezek az írások voltak azok, amelyek a kornak a lényegébe legmélyebben bevilágítottak. Nem ezek számítottak, nem az irodalmi megítélések, csak a frakciós érdekek.

SZABÓ B. ISTVÁN: Még egyet hozzá tennék ahhoz, amit korábban mondott Király István, hogy szándéka és törekvése arra irányult, hogy az irodalmon belül tartani a vitákat és irodalmi megítélés szerint szerkeszteni a *Csillagot*, s hogy ez lehetetlennek bizonyult. Ennek egyik oka az is volt, az irodalom társadalmi és politikai szerepét még egy korábbi időszakban mértéktelenül, mondhatni mérhetetlenül felértékelték. Volt ebben pozitívum is, tehát hogy az irodalom az új társadalom építésének, az ember formálásának egy meghatározó, fontos tényezője legyen, s 1946—48 körül így emelkedett meg az irodalomnak annyira az ársíója. Ennek aztán borzasztó nagy ára lett a következő esztendőkből: ezt a nagyon megemelt közéleti, társadalmi szerepet roppant szigorú politikai diktátumok alapján kívánták az irodalommal érvényesíttetni. 53 után ugyan megtörtént a változás és a nyitás, de már ebben a „fölerértékelt” irodalmi helyzetben jelent meg akár a *Tékozló ország*, akár a *Galilei* vagy majd később Illyésnek a *Dózsa-drámája*, s még több, önmagában is érvényes mardandó alkotás. A mérhetetlenül földuzzasztott közéleti szerep eltűzött közéleti, politikai visszhangot és hatást váltott ki.

SZERDAHELYI ISTVÁN: A Pilinszky *Négysorosának* semmiféle visszhangja nem volt annak idején; egy mai fiatal olvasó talán el sem tudja képzelni, hogy az a vers olyan észrevétlen maradt.

SZABÓ B. ISTVÁN: Lehet, hogy rosszul fejeztem ki magam: de lehetett volna... Ez már valóban manipuláció kérdése volt, hogy valaki egy vitában, mely irodalmi művet emelte középpontba. Szinte bármilyen mű alkalmat adhatott, hogy az előbb emlegetett frakciók egymással szembe kerüljenek és politikai vitafronttá válják maga az irodalom.

BODNÁR GYÖRGY: Szabó B. István említette az irodalom nagyon megemelt szerepét az 1953 előtti korszakban, és azt is helyesen jelezte, hogy ez persze manipulált szerep volt: az irodalompolitika, miközben közvetlen társadalmi beavatkozást várt el az irodalomtól, gondolkodási és mozgásterét a propaganda szűk körei közé szorította. Az 1953-at követő szakaszban az irodalom már legalábbis feszegethette a dogmák korlátait, korábban kiosztott szerepétől azonban nem szabadulhatott meg: a frakcióharc tovább manipulálta, de ön-maga is úgy tapasztalta, hogy még mindig hiányzik az a közeg, ahol a politikai és társadalmi kérdések a saját természetük szerint szembesülhettek volna egymással és a megoldás lehetőségeivel.

KIRÁLY ISTVÁN: Rengeteg probléma merül fel, nehezen tudja az ember kiszakítani, hogy melyikhez szóljon hozzá. De vegyük először az irodalomnak a kiemelt szerepét. Az irodalom kiemelt szerepe, tény, nagyon erős volt általában a kezdeti szocializmus elképzelésében. S nemcsak torzulás volt ebben, hanem egyben hit az új emberben is. Az a politika, amelyik azzal az elképzeléssel indult, hogy a szocializmus új embert is jelent, nyilvánvalóan felértékelte az irodalmat, mint az új embernek egyik alakítóját és formálóját. Most, mikor a gazdaságpolitikánk már átváltott és az új embert, mint előre hajtó kategóriát teljesen kikapcsolta és csak az egyéni érdekeltiséget veszi számításba; az irodalom szorul ki a szélekre. A magam részéről egyénileg változatlanul azt hiszem azonban: a szocializmus a maga eszmerendszerében, a maga eszményeiben feltételezi, hogy valamikor létre kell jönnie az új embernek, tehát feltételezi az irodalomnak azt a szerepét, hogy embert formál és embert alakít.

BODNÁR GYÖRGY: Egyetérték Király Istvánnal: meg kell különböztetni a társadalmi szerepvállalás kétféle örökségét. Sőt, azt is felismerhettük, hogy a manipuláció és vágypolitika elsősorban azokkal az írókkal szállt szembe, akik nem adták fel a nemzet és a társadalom gondjainak a kifejezését. A legjobb művekben az 53 utáni tisztulás is egyszerre foglalta magában a korforduló problémáinak az átélését és az autonóm irodalmi lét kiküzdését. Maradjunk Király István példájánál, Juhász Ferencnél. Juhász Ferenc pályáját a *Tékozló ország* előtt és után hármas cél vezérelte: az eltékozolt forradalom élménye; a maga küzdelmeinek a kifejezése az irodalmi életben és az irodalompolitikában; s a költői önfelszabadítás programja, belső harc egy új költőiségért és stílusért. Juhász Ferenc azért lehetett a korszak kiemelkedő költője, mert egyetemesen tudta e hármas küzdelmet, új költőiséggé ötvözte politikai és egzisztenciális indítékait is. Társadalmi szerepvállalás volt ez is, de ezt a szerepet a költőnek úgy kellett viselnie, mint a bőrét. Juhász Ferenc és társai mellett azonban az irodalmi életben változatlanul folyt a politikai pótcselekvés, amely nem kívánt új irodalmiságot, legfeljebb — mint szerep — szövegváltozást. Én e szerepvállalás szükségességét is gyakran elismertem, mert tudomásul kellett vennem, hogy egy szükséges politikai áttörés része, ami nem a maga „normális” közegében zajlik le. De a torz fejlődésben a szerep is torzzá vált, hiteltelen vonásokat vett magára. Minket, akkori „újhangosokat” elsősorban a neofitizmus taszított. Ennek nem volt elég a mi „irodalmi forradalmunk”, s azt ugyanolyan türelmetlenül utasította el, mint elődje, a sematizmus. Király István említette, hogy a Csillagot konzervatív lapnak minősítették. Hadd mondjam el, hogy egy színházi bemutaton engem is ezzel a kérdéssel tisztelt meg egyik kollégám: „Hogy érzitek magatokat a hatalomban?” A hatalom az Új

Hang volt, mert az irodalmi értékekért kockáztatott, s mert nem látott egyéni és történelmi fedezetet a neofitizmus mögött. Egyébként a mi törekvésünk csak a végletek felől látszott politikai „tartózkodásnak”. Mivel a jó művek a korforduló gondjait is vállalták, és mivel a voluntarista irodalompolitika a művészetben is csak tartalmakat látott, az Új Hang története is politikai konfliktusokból állt.

KIRÁLY ISTVÁN: Készülve erre a beszélgetésre átlapoztam újra a *Csillagot*. Mély szomorúság volt bennem, hogy mennyi benne a tévedés. Minden egyszerre feléledt, ami ott, azokban az elmúlt években kavargott. Önmagamban úgy éreztem és úgy érzem, hogy valahol mindnyájan tévedeztünk. Valahol nem tudtunk úrrá lenni a kérdések fölött. Valahol, valamit rosszul csináltunk. Olyan emberekkel, akikkel szorosan összetartoztam, azokkal kerültem élet-halálra szóló ellentétbe. Éppen ezért mindmáig emlékszem, hogy mit jelentett nekem például 56 júliusa, amikor úgy látszott, hogy egy reformmozgás kibontakozhat és fölébe kerülhet a frakcióharcnak s nem megy az ország a tragédia felé.

SZERDAHELYI ISTVÁN: De Gerő Ernő vezetésével?

KIRÁLY ISTVÁN: Ahogy a Rákosi-kérdést meg tudta oldani egy reformfolyamat, meg tudta volna oldani a Gerő-problémát is. Az angol történelem mintaszerű a maga „lassú forradalmában”. Az okos nemzetek nem mély válságokkal, hanem szerves reformfejlődéssel tudják megoldani a maguk problémáit. S kiváltképp így kellene hogy legyen ez a szocializmusban.

SZERDAHELYI ISTVÁN: Egy társadalom szociálpszichológiailag nem lehet alkalmas egy ilyen bölcs reformfolyamatra, amikor arcul csapják.

KIRÁLY ISTVÁN: Pista, teljesen igazad van, a kor a válságot nem tudta megoldani reformfolyamatként. Most, hogy ez szociálpszichológiai okokból vagy valóban onnan adódik-e, hogy túlzottan Jókai nemzete vagyunk, és mindig csak érzületi politikára vagyunk képesek s nem az ész, az értelem politikájára — erről most ne vitázzunk. Nem véletlen azonban az, hogy az igazi irodalom már 56 előtt a gondolkodó irodalom irányába fejlődött. És a gondolkodó hős foglalta el a régi lelkesedő hősnek a helyét. Nekem furcsa módon ebből az időszakból a legpozitívabb jelenség Németh László. A gondolkodó, vívódó hősök nála jelennek meg először nagy erővel. Erősen kérdező kor volt ez, bizonyos műnemeket felhajtott. A lírában felhajtotta a rapszódíát, a Juhász-versek lényegében rapszódíák voltak, de Vas Istvánnak Rapszódia a bátorságról, Rapszódia a hűségről még címében is rapszódia. Prózában a novella vált vezető műnemmé. Ide tartozik Németh László 56-os publicisztikája is, amelyik az egyetlen visszafogó publicisztika volt. Az egyetlen volt, hogy tartsuk a mozgást a reform keretei között, ne lendítsük túl. Egyetlen olyan publicisztika volt, amelyik utalt arra, hogy melyek azok a vívmányok, értékek, melyeket tovább kell vinni, őrizni kötelesség. Németh László 45-ben kiküzdött magának egy új kategóriát a minőség mellé, a belátást és az utópiát teljesen a reformgondolatba vitte át. Ennek a kornak lényegi tartalmát, társadalmi igazságát ő fejezte ki. De lényegében ugyanez az attitűd volt jelen Illyénnél is, a Kézfogásokban olyan vers, mint *A reformáció genji emlékműve előtt* a gondolkodó embert jelenítette meg a történelem előtt.

SZERDAHELYI ISTVÁN: Hadd mondjak még egy műcímet, mert az irodalom nagyon furcsán fejlődik, és nem árt megemlíteni, hogy nem feltétlenül az adott pillanat irodalma tükrözi legjobban azt a pillanatot. Szerintem az, amiről beszéltünk, ez a reformprobléma Mesterházi Lajos A Prométheusz-rejtélyében tükröződik a legszebben, legmélyebben. Minden korabeli műnél mélyebben.

KIRÁLY ISTVÁN: És Sántának a Húsz órájában. Nem véletlen, hogy az 56-ról szóló legjobb művek azok, amelyek a kérdések zűrzavarát tudják érzékelteni (például az egyik legjellegzetesebb: a Karinthy *Epepéje*), vagy pedig olyan, mint a Mesterházi *Prométheusz-rejtélye*, vagy Sánta *Húsz órája*, ahol a gondolkodó ember áll ott a történelem előtt. Én még Darvasnak a *Részeg* esőjét is ide sorolnám.

BODNÁR GYÖRGY: Pista, azt hiszem, te is úgy tartod igazságosnak, hogy mielőtt az 56 utáni történelmi lelkiismeret-vizsgáló műveket méltatnánk, vetnénk egy pillantást az 56 előtti Déry Tiborra is. Ugyanis Déry néhány novellája és kisregénye, a *Niki* úgy fejezte ki a közvetlen reflexiót a korproblémákra, hogy egyidejűleg magában hordozta az irodalomtörténeti jövő biztosítékát, az írói transzpozíciót is. A *Szerelem* például krónikája a kornak, miközben pontos helyzetrajz, lélektani hangulatkép és feloldást sugalló dráma. A *Niki* a korszak egyik legsúlyosabb etikai problémáját vetette fel, a törvénytelen perek témáját, az egyén megalázását, a politikai szerepvállalás tragikumát. S az sem véletlen, hogy itt az író a kisregényben olyan műfajt választott, amely intenzitásával, a drámaiságával eleve a gondolati és etikai elemzésre irányítja a figyelmet.

KIRÁLY ISTVÁN: Sarkaditól is akartam idézni például a *Szeptembert*, amelyik az egyik legkiválóbb akkori magyar dráma. Nem véletlenül ekkor Illyésnél is gyakori konfliktust vet fel: a családon belüli összeütközést. Mintegy érzékeltetve, a társadalometikának és a személyiségetikának a konfliktusát; azt, hogy miképpen lehet egyeztetni a nembeliségnek ezt a két szintjét: a hűséget a történelemhez s a hűséget a körülöttem élő sorsokhoz.

BODNÁR GYÖRGY: Még egy gondolattal ki kell egészítenem, amit Király István elmondott és korábban elkezdett. A következőkre gondolok. Vajon eleget mondunk-e akkor, ha megállapítjuk, hogy a magyar társadalom nem volt érett egy reformpolitika, vagy reformmozgalom befogadására, gyakorlati végigvitelére. Kérdés azonban — és ezt már Szerdahelyi felvetette, amikor társadalompszichológiáról beszélt —, hogy vajon egy nemzetkarakterológiai okra lehet-e ezt visszavezetni, vagy nem. Nyilvánvaló, hogy nem. Akkor viszont mire vezethető vissza? Nyilván arra, hogy a magyar életben ebben az időszakban végigvihető reform csak egy felülről indított mozgalom formájában jöhetett létre. Az 1953-as program ilyen felülről indított mozgalom volt. Ez akadt és torzult el. A megrekedt politikai és gazdasági cselekvést egyik szférájában sem tudta pótolni az irodalom, s a szükséges korrekciót sem volt képes kivívni. Milyen lehetősége maradt a cselekvő irodalomnak? Teremtessen szigeteket — egy folyóiratot, műhelyt vagy művet —, amelyek őrzik a reform programját és sejtek átalakításával pótolják az egész struktúra megváltoztatását. Én akkori tudatomat a maival megvilágítva azt mondhatom, hogy az

Új Hangban ezt a szigetprogramot akartuk alkalmazni. Azt reméltük, hogy a felmutatott értékek egységesebb kohéziót teremtenek a végiggondolatlan szövetségeknél, s örökségei lehetnek egy tisztultabb jövőnek. Utólag elismerhetjük, hogy az 1953 és 1956 közötti szakasz irodalmi törekvései a konszolidáció után újjáéledhettek: még az egyéni életművek is azt bizonyítják, hogy a hatvanas évek irodalma az 1956-os tragédia által megtört fejlődési vonal meghosszabbítása.

SZABÓ B. ISTVÁN: Ehhez szeretnék valamit hozzátenni. A mai beszélgetésünk is azt mutatja, hogy ennek az időszaknak az irodalmát aligha lehet bármilyen szempontból a feltételek, a politikai viták fölidézése nélkül reálisan mérlegelni. Nem is tudom, hogy valamikor lehetséges lesz-e. Talán annyit mégis megkockáztathatnánk, hogy ez az eltelt idő — több mint 30 év — arra lehetőséget ad, hogy hasonlóképpen, mint ahogy az 1945 és 48 közötti korszakot, közvetlenül utána, a 48—49-es fordulat után lekicsinyelték, valami zavarosan halászó, bizonytalan korszaknak nevezték sokáig, és el kellett telni egy bizonyos időnek, amikor meglátszott és a maradandó művek is megmutatták, hogy egy nagyon dinamikus, nagyon sok új elemet, a jövőbe mutató irodalmi kezdeményt hozott, tehát hogy valami hasonló történhet ezzel az 53 és 56 közötti rövid szakasszal is. Közvetlen 1956 után, amikor az ellenforradalom és az azt követő nehéz, tragikus helyzetben megint csakis politikai, irodalompolitikai szempontok szerint kellett az irodalmi életet nézni, az 53—56 közötti időszak úgy szerepelt, mint amely ugyan megkísérelte korrigálni a megelőző 4-5 év dogmatizmusát, egyoldalúságait, de amely teljesen elveszett a különböző politikai erők kötéltűzésében. Ahol a művek nem voltak lényegesek, ahol a megindult kezdeményezések kizárólag csak a politikai történetben játszottak szerepet. Én úgy látom, hogy a mai beszélgetésünk is arra hív föl bennünket — természetesen ez nem lehet egy rádióbeszélgetés feladata —, hogy alaposabban kellene szemügyre venni azt, amit Bodnár György is mondott, hogy a magyar irodalomnak az oly sokat idézett 60-as, 70-es évekbeli kiteljesedése itt gyökerezik. Tehát valahogy ez az 53—56-os időszak egy pillér, egy átvezetés a 45—48-as korszakban megindult, az új magyar irodalom társadalmiszerep-vállalásában és egyúttal irodalmi, esztétikai modernizálásban megindult, majd megszakított törekvések és azok között, amelyeket a 60-as, 70-es évek fordulóján regisztrált a kritika és az irodalomtörténet.

SZERDAHELYI ISTVÁN: Egyfelől azt hiszem, hogy amikor megpróbálunk így fölszabdalni egy folyamatot, hogy 45-től 48-ig, 48—53-ig stb. voltaképpen békaperspektívából nézzük a dolgokat, és nem egy igazi történelmi perspektívából. Valószínű, hogy az utókor ezt az utat olyan egységben fogja látni, ahogyan az emberek maguk is végigélték, és miközben az illetőről ezt írták, vagy azt írták, miközben elnyomott volt, vagy rehabilitálták, ő írta a maga műveit, és ez majd így fog jelentkezni valahogy egységben. Én arra ütöttem föl a fejemet, hogy: ... és akkor 56 után következik egy ilyen nagyon túlpolitizált periódus. Bizonyos értelemben persze, hogy igazad van, csakhogy én akkoriban azt mondtam, hogy végre berobbant a Tűztánc. Akkor figyelt fel a magyar olvasóközönség arra, hogy most már nemcsak ez a riportos, naturalisztikus-realisztikus stílus lehet használni, hanem megjelent egy szériája a fiataloknak, akik teljesen új hangon szólalnak meg. Az ember ezt örömmel üdvözölte, tisztán esztétikai szempontból, valami nagy változást regisztrálva.

KIRÁLY ISTVÁN: Szerdahelyinek teljesen igaza van, hogy figyelmeztet rá: minden kor rendkívül összetett. Főleg ezeknek a korszakoknak a megítélésében a fiataloknál tapasztalom, hogy teljesen egyöntetűnek látják ezeket az éveket, s nem veszik számba, mennyire differenciált és összetett volt még az úgynevezett ötvenes évek is. De ami irodalmilag közelről összetettnek látszik is, messziről valahogy egyformának fog látszani. Ebben, úgy érzem, megegyeztünk. Teljesen egyetértünk abban, hogy egységes folyamatnak fog látszani az 50-es évek második fele, sőt még visszább megyek. 45-től kezdve egészen körülbelül a 70-es évekig. Ha meg akarom határozni az egység jellegét, azt vélem hangsúlyozandónak, hogy a heroikus illúzió, mint alapvető élmény, ott állt ennek a kornak az irodalma mögött. Ezeknek a heroikus illúzióknak történt különböző megfogalmazása, de az alapvető, a szint megadó élmény végig ez maradt. Innen nézve valahogy összetartozik a kornak az arca és az irodalomnak legalábbis a fő vonala. Viszont ami már a részekre szakadottságot magyarázza, azt elsősorban a politikai izgalmak vitték be az irodalomba 56 előtt és 56-ban is, és 56 után is.

SZERDAHELYI ISTVÁN: De nem éppen azt bizonyította-e ez a történelmi periódus, hogy a kezdetén Déry Tibor börtönbe került, a végén viszont megkapja méltó írói elismertetését? A kezdetén Lukács György úgy szerepelt, mint az írószövetségi pulpitusokon ágáló revizionista polgári ügynök, a végén ott áll, mint a magyar nemzet első nagy filozófusa. És ez szépen, lépésről lépésre, hónapról hónapra, lassú folyamatként lefutott. Bizonyítottuk, hogy tudunk így is.

KIRÁLY ISTVÁN: Ezzel teljesen egyetérték. Lényegében az a folyamat, ami mint mozgás 53-ban kezdetét vette, az 56-os tragikus megszakítás után mint reformfolyamat futott tovább, és még ma is benne élünk ebben a reformfolyamatban. Amiben talán vita van közöttünk: az egyik egy általános jellegű kérdés. A politikai teóriának a feladata, hogy föltárja, mik voltak az objektív politikai okok. Az irodalom az legyen a nemzet önvizsgálata, a nemzet lelkiismerete. Az tárja föl, hogy mik a történelmileg kialakult, nemzeti karakterben azok az okok, melyek egy-egy eseményt előidéznak. Mindig magyar tragédiának érzem, hogy az önszembesüléstől magunkat megkiméljük. Az önszembesülés mint politikum úgyis megtörténik és sokszor tragikusan és hibásan, a „bűnös nemzet” vagy a „revizionista, ellenforradalmi nemzet” torzító, hamis egyoldalúsításában. Az irodalomnak, a teóriának épp az lenne a feladata, hogy politikailag az objektív körülmények felmentő ítéletét tudomásul vegye, tehát hangsúlyozza, hogy politikailag senki sem ültetheti sem 45-ért, sem 56-ért a nemzetet a vádlottak padjára. Politikailag az objektív körülmények egyértelműen azt mutatják, hogy egy nemzetről se voltunk alávalóbbak. Viszont önmagunknak tartozunk azzal, hogy morálisan, etikailag „önszembesüljünk”. Erre viszont az irodalom a legalkalmasabb. Valahogy úgy érzem, hogy 56 valamennyiünknek, az egész országnak, az egész nemzetnek ebben a vonatkozásban tett fel kérdőjelet. És 56 legfontosabb utósugárzását épp abban érzem, hogy azóta az irodalom, az egész magyar kultúra becsületesen, őszintén vívódva gondolkodik az ekkor felrakott kérdőjeleken. Gondolkodik azon, hogy ne ismétlődjen meg többé egy ilyen nemzeti tragédia. És feltűnik egy irodalomban, amelyik a Jókai-embermodelleket tette annyiszor hőssé, egy új hőstípus, az annyiszor idézett gondolkodó ember. Mivel irodalmár vagyok, és az iroda-

lom embermodelleket, emberi magatartásokat ad, úgy érzem, hogy ennek áttovábbgondolásában van a legnagyobb hozadéka ennek a történelmi tragédiának.

SZERDAHELYI ISTVÁN: Bodnár Györggyel itt több ízben látszólag szembe kerültem, amikor feltett olyan kérdéseket, hogy vajon 56 után szükségszerű volt-e ez, vagy az a szűkítő, dogmatikus megoldás, elgondolás. Itt voltaképpen inkább egy olyan valóságszemléleti különbség van köztünk, hogy biztos, hogy *valamilyen* szempontból szükségszerű volt, minden, ami úgy történt, ahogyan történt. *Más szempontból* egyáltalán nem volt szükségszerű. Ezt azért is szeretném hangsúlyozni, mert szerintem az a bizonyos konszolidáció, ami itt lefutott, és amit sokak szeretnének úgy felfogni, hogy mondjuk 57 nyarára zárult...

KIRÁLY ISTVÁN: 62-re zárult, ha az amnesztiákat nézzük.

SZERDAHELYI ISTVÁN: Szerintem, ha az élet különböző szféráit nézzük, a konszolidációnak különböző fázisai vannak. Konszolidáció az is, hogy a fegyveres harc megszűnt. Ezzel a termelés beindult. Kiengedték a börtönből az embereket. Szerintem a kulturális életben 65-ig tartott a konszolidáció. Az esztétikum sajátosságának a megjelenéséig; mert Lukács ezzel lett rehabilitálva. És azért ez egy eléggé döntő kérdés volt, hogy Németh Lászlóval minden népi határozat ellenére nagyon hamar meg tudjuk kötni a konszolidációt, de Lukáccsal nem.

BODNÁR GYÖRGY: Déryvel is később és Illyéssel is később. Örkény Istvánál 65—66-ban.

SZERDAHELYI ISTVÁN: Itt hozzátenném azt, hogy most gondoljunk vissza, hogy ahhoz, hogy ez a folyamat, ez a lassú reform lefolyhasson, ehhez át kellett alakítani egy egész intézményrendszert. Ugyanazok az emberek ültek az irányító poszton, akik a Rákosi-korszakban ültek, és akikre esetleg 56-ban lőttek. Tehát bizonyos indulatokkal ültek vissza középkádéri szintre. Tehát a történelemnek magának is, meg a generációknak maguknak is van egy lassú mozgása, kivéve akkor, hogyha jön egy olyan fordulat, amikor egy értelmiséget leváltanak. Mert átértünk már ilyeneket is, de itt most nem ez történt.

BODNÁR GYÖRGY: Az irodalomban a konszolidáció a 60-as évek első felében fejeződött be s azonnal nagy korszakot teremtett. Az említett Sánta-írá-sok mellett a nagy Juhász-versek, Nagy László felívelő lírája, Illyés Gyula kö-tetei és drámái — sok más értékes művek között — annak a lelkiismeret-vizsgálatnak a lenyomatai, amiről Király István beszélt. Az egyén és a társadalom etikai önvizsgálata elvezette az irodalmat ahhoz a felismeréshez is, hogy a múlt és közeljövő fő kérdése: hogyan mélyült és mélyül etikai magatartássá a szocializmus programja; miért nem volt elég összetartó erő forrása az intézményes átalakítás; s milyen következtetéseket kell levonni mindebből — túl a restauráción. Ez a felismerés volt a nagy irodalmi korszak egyik forrása és egy fontos társadalmi réteg lelkiállapotának jellemzője.

SZABÓ B. ISTVÁN: Egyetértek azzal, amit Bodnár György is, Király István is mondott, hogy az 1957-ben elkezdődött és mondjuk a 60-as évek közepéig számítható konszolidációs időszak a korábban emlegetett angol történe-

lemhez talán hasonlítható folyamat volt, ahogy Király István nevezte a lassú forradalom, a reform időszaka. Legfeljebb egy jelzővel nem érték egyet: a lassúval. Azt gondolom, hogy az nem volt lassú kibontakozás. Éppen a gyorsasága mutatta, hogy nem valami merően új kezdődött, nem valami készültségről volt szó. Szerintem ez, ahogy Szerdahelyi István is mondta, ez egy olyan szakasz, amelynek a kezdő- és végpontjai, ahogy említették Lukács Györgynél vagy Déry Tibornál, s tovább sorolhatnánk még nagyon sok írónak a nevét, és nagy műveknek a történetét. Ez egy rendkívül gyors, dinamikus korszak volt, ahol a higgadt mérlegelés, a reformhoz szükséges belátás dominált, de egyáltalán nem volt ez a fejlődés sem a társadalomban, sem az irodalomban lassú.

KIRÁLY ISTVÁN: Pista, itt volt közöttünk egy félreértés, korrigáljuk. Én nemcsak erre a rövid időszakra mondtam, de egy egész történeti időszakra állítom ezt. Benne élünk ebben a lassú forradalomban.

SZERDAHELYI ISTVÁN: Nem biztos.

KIRÁLY ISTVÁN: Sokkal radikálisabb változások történnek nap mint nap, mint abban az időszakban. A struktúrát, az egész szerkezetet átgondoló és átalakító változások korában élünk.

BODNÁR GYÖRGY: Ma is van ugyan az irodalomnak és művészetnek elég belső gondja, de a mai világ, beleértve a kultúrpolitikát is, nyugodtan elviseli az irodalom ügyeinek végiggondolását egészen a szövegversig, egészen a poszt-modern regényig. Az újabb problémák változatlanul a körül vannak, hogy az irodalom újra fölveti vagy kényszerül fölvetni a közvetlen politikai gondokat. Az irodalmi élet feszültségei véleményem szerint megint onnan erednek, hogy bizonyos kérdések nem a saját közegükben vitatódnak meg, bizonyos kérdések nem ott vetődnek fel, ahol fel kellene vetődniük. A viták ezek körül zajlanak. Az úgynevezett szövegköltészet vitái, mondjuk, vagy a poszt-modern regény viharai az irodalmi életben belül zajlanak. Az ellenfelek békésen vagy békétlenül egymás mellett élnek és az irodalom megy tovább. Amik azonban újabb és újabb válsággóccokat hoznak létre, azok az irodalmi életbe szorult problémák.

KIRÁLY ISTVÁN: Alapkérdéshez értünk el, Lukácsról volt előbb szó. Lukács az egyik legnagyobb magyar betegségnek látta a kompromisszumot. Kompromisszum az ő értelmezésében azonban nem politikai kompromisszumot jelentett. Ismeretelméleti-filozófiai kategória volt. Arra utalt, hogy valaki nem gondolja végig önmagát, nem gondolja végig a problémákat. Ebben a vonatkozásban hiszem azt, hogy a kompromisszum-emberség fenyeget bennünket: nem gondoljuk végig a kérdéseket. 56-nál tartunk, beszéljünk erről a kérdésről nyíltan. 56-nak nemcsak az az értelmezése van, amelyiket mi vallunk, amelyik egy sajátos tragikus Epepe-szituációt lát benne. Egy oly tragédiát, ahol egy spontán népi mozgás nem tud önmagának megfelelő tudatot találni, hanem ránehezedik egy más jellegű tudat és az szabja meg a mozgás irányát, és a szándékolttól eltérő irányba viszi aktivitásával az egész fejlődést. Ez az értelmezés az, amit egy szenzációs képben fogalmazott meg a *Krisztus és Barrabás* című Karinthy-novella. Az emberek külön-külön mind azt kiált-

ják, hogy Krisztust engedj szabadon, az egész viszont úgy hangzik, Barrabást. Az emberek azt mondták: igazi szocializmust akarunk és a szocializmus hibái ellen vagyunk, az egész történelmileg úgy hangzott: ellenforradalom. Tehát innen jött ez az Epepe-szituáció. Ahhoz, hogy a szocializmus megszilárduljon, ahhoz le kellett verni az ellenforradalmat. Szükség volt erre azért, hogy a spontán, ösztönös népi mozgásban ott élő helyes szándékok realizálódhassanak, hogy a reformfolyamat a szocializmus talaján tovább mehessen. Most, ha 56 értékelésében felmerül olyasmi, amelyik a folytonosságot akarja megteremteni, s azt a kegyetlen történelmi tényt, amibe a történelem belekényszerítette a magyar szocializmust és a nemzetet, nem létezőnek akarja tekinteni, ott hübeleség van, ott kompromisszum van, gondolkodásbeli kompromisszum, nem végig gondolása a dolgoknak. Mivel a 30. évforduló közelségében beszélünk, ha valahol, most fontos ezt végiggondolni. Most fontos látni, hogy egy reformmozgás az mindig ellentmondásos. Az egyszerre jelent visszataratást és előrehajtást. A reformmozgásnak ez a sajátos dialektikája megvan. Ha ez kettészakad, s átalakul konfliktussá, abból lesz a tragédia. Az 56 előtti fejlődésben az volt tragikus, már az irodalmi kérdések megítélésében is, hogy ami azonos mozgás része volt, átalakult konfliktussá. Épp a politikának a frakcióharcba való kiéleződése következtében. Mert (csak esztétikai példákat véve is) igaza van annak, aki azt mondja, hogy közelebb a valósághoz, s igaza van annak is, aki azt mondja, hogy a történelemre kell nézni. A közre nézés és a távolra nézés dialektikusan összetartozik. Igaza van annak, aki azt mondja, hogy távlatot kell látni, s igaza van annak is, aki azt mondja, hogy a távlat se töretlen, ott is vannak ellentmondások. Az optimizmus-pesszimizmus vitájában azonban mindez akkor szétszakadt. Szétszakadt tragikus konfliktussá. Most épp ez a kulcskérdés, ezért fontos a kérdések következetes végiggondolása, hogy ne következzen be egy ilyen tragikus kettészakadás, s hogy ne váljanak el egymástól az összetartozók.

SZABÓ B. ISTVÁN: Aligha lehetséges, de nem is szükséges összefoglalni beszélgetésünket az 1950-es évtized magyar irodalmáról az ekkori művek és műveletek bonyolult szövevényeiről. Nem lehet véletlen, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében a hosszú, nehéz szerkesztési munkával készülő kézikönyvnek, a felszabadulás utáni magyar irodalomtörténet áttekintésének is előbb, elsőként jelent meg a korszak irodalmi életét, irodalompolitikáját áttekintő kötete, mint a művekre koncentráló műfaji kötetek. Van tehát most már kézikönyvünk erről a korszakról, egy bizonyos tudományos áttekintést a kezünkbe vehetünk, de nem mondhatjuk — természetesen a mostani beszélgetésünk alapján se mondhatjuk —, hogy megnyugtató, pontos, az irodalomtörténet mai lehetőségei szerint egzakt képünk volna erről az évtizedről. Sőt az is valószínűleg igaz, amit Szerdahelyi István a vitában mondott, hogy nem is mindenben vagyunk alkalmasak és főkészültek még erre a felmérésre. Az azonban mindenesetre kiderült, a mai beszélgetésből is, hogy az 50-es évek és 1956 a magyar irodalom számára is, és a társadalmi tudat számára is olyan lecke és olyan nagy tanulság, amelynek ma is időszerű tartalmi, időszerű sugallatai vannak. És minél többet és minél részletesebben foglalkozunk ezzel az időszakkal, annál inkább esélyünk lehet arra, hogy azokat a tapasztalatokat, amelyeket ezekből a nehéz évekből leszűrhetünk, helyesen használjuk föl mai gondjaink, mai kérdéseink pontosabb végiggondolásában is.

CSATÁRI DÁNIEL

Orbán Balázs emlékezete

(Befejező közlemény)

Ahogy tanulmányunk első részében elmondottuk, az Orbán család 1846 tavaszán kerekedett útra a szülőföldről Konstantinápolyba, és 1859. november 9-én indultak el hazafelé. [1]

Ezalatt Balázs ifjú diákból egyenes tartású, szép és arányos termetű, keménykötésű férfiúvá érett. Ahogy ismerőseinek benyomásai és szavai alapján rögzíthető: szabályos, barna arcának vonásai szelidséget, szemei megértő figyelmességet, s ha lelkesedett vagy haragudott — az utóbbi ritkán fordult elő —, izzó szenvedélyt fejeztek ki. „Magatartásában előkelőség volt, érzületében szívjótság és nemesség” — írta róla Jakab Elek. Ferenc József szerint — nem a császár, hanem a leendő unitárius püspök, akinek Orbán Balázshoz fűződő kapcsolatáról majd a későbbiekben ejtünk néhány szót — beszédét finomság s gyöngédség jellemezte, s ha „...szavaival mennydörögni akart volna is, azok csendes csöppekben hullottak alá.” [2]

Orbán Balázs — külföldön eltöltött évei alatt, ahogy ezt igyekeztünk kimutatni — nemcsak fizikumában, hanem szellemiekben is gyarapodott. Anyagi javakat nem hozhatott haza magával, de ennél többre tartotta azt a hatalmas tudásanyagot, amit jegyzeteiben rögzített, s fogékony agyában elraktározott. „Tanulmányútjai” során a sok szellemi kincs nem pusztán lexikális ismereteket jelentett számára, hanem a kor mércéjével is magas szintű, polgári demokratikus világnézetét formálták és szilárdították. Ez a világnézet nem részgazságokat ismert fel a valóságból, hanem a kor haladó világfolyamatának, a polgári demokratikus átalakulásnak az egyetemes szükségszerűségét.

Mindezekért Orbán Balázs gondolati rendszerében haza és nagyvilág, nemzet és polgári demokratikus átalakulás nem egymást kizáró, egymással szembenálló, hanem ellenkezőleg: az egyetemes fejlődést egymástól elszakíthatatlanul, ha nem is egyforma mértékben és súllyal tápláló tényezők. A nagyvilágban végbement polgáriasodás nem árt a hazának, a polgári demokratikus átalakulás végrehajtása a nemzet fejlődésének egyetlen lehetséges útja, és fordítva: az egyetemes mozgástörvények előtti hazai kapunyitással a hazaszeretet nem válik holmi rekvizitummá, hanem annak legfontosabb szellemi és erkölcsi hajtóereje lesz.

Arról is ejtettünk néhány szót, hogy polgári demokratikus meggyőződését nemcsak elméleti tanulmányai, hanem a Victor Hugo, Kossuth Lajos iránti tisztelete s megbecsülése is erősítették, s előrebocsátjuk: éppen a polgári de-

mokratikus követelmények alapján nem vethetjük a szemére, hogy meggyőződéséhez halála napjáig hűséges maradt.

Széles látókörű szemlélete birtokában Orbán Balázs az ország nagy és tragikus kimenetelű sorsfordító eszményét: 1848—1849-et is a kor legnagyobb szintű gondolati értékrendjének követelményei szerint ítélte meg. Nem a szellemileg földhözragadt nemesség harcolt feudális előjogai védelméért, hanem a polgári demokratikus forradalomban érdekelt erők annak győzelméért, s mivel rákényszerítették a fegyveres harcot, nemzeti szabadságának védelméért.

1848-at egy olyan sebesen elindult mozdonyhoz hasonlította, amelyre „a reakcióval szövetkezett zsarnokság” rátámadt. „A szabadság és polgárosodás végvárának lerombolásával” nemcsak a magyar nemzet győzetett le — írta —, hanem meggyalázva lett a műveltségnek feltörő szelleme és a népek közös vagyonát képező szabadságnak érzete is. Itt az újkor eszméit tarolta le a középkor szolgaságának undok hídjárja.” „A szabadságérzet eltiprására s a zsarnokság megalapítására” az országba beözönlött katonai és közigazgatási erők seregei irtó harcba fogtak „a műveltség és polgárosodás ellen”, és megteremtették az abszolutizmus önkényuralmát. [3]

Amikor Orbán Balázs 1859-ben hazatért, az országban pontosan ez volt a helyzet. A polgári átalakulás esedékes gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális és egyéb kérdéseit a győztes ellenforradalom a hadsereggel, az 1849-ben felállított s megerősített csendőrséggel, az 1850-es évek elején megszervezett államrendőrséggel és „egész ármádiára rúgó hivatásos besúgó”-val kívánta „megoldani”. A birodalom és benne a térdre kényszerített országból kipréselt anyagi erők a rendfenntartó erőket szolgálták oly módon, hogy az 1860-as évek elején a fenntartásukra fordított összegek magassága alapján a Habsburg-birodalom Európában az „előkelő” második helyet foglalta el. Így bármilyen korszerű intézkedéseket is fontolgattak a birodalom vezető körei, azokat szuronyok hegyén nyújtották át, „idegen hang és korbácsos kéz biztatott azok érvényesítésére,” [4] „...A honnak szenvedései visszhangra találnak a hazafi szívében, a rablánc csörgése, fájdalom és bosszúval töltik el lelkét, s elragadják a szív'nyugalmát és elégedettségét” — írta. [5]

Hogyan tudott ilyen körülmények között a haza polgárosodásának ügyéhez Orbán Balázs hozzájárulni?

A legális politikai élet arénájában sehogy, közművelődési téren is csak szerény mértékben, azzal, hogy a gróf Mikó Imre közbenjárására 1859-ben jóváhagyott Erdélyi Múzeum Egyesületnek felajánlotta keleti utazásai során darabonként megvásárolt gyűjteményét.

Maradt tehát a tudományos munka. Ahogy Kővári László írta: „Az emberektől íróasztalához fordult.” Anyagi helyzete ugyan nem volt irigylésre méltó, hiszen a családi vagyonból ekkor csak a tövisi kisbirtok évi 120 forint jövedelmével rendelkezett, szülei is támogatták, de a tudományos munkához szükséges létfeltételeinek megteremtésében többen segítségére siettek. Így gróf Mikes Benedek — édesanyja testvére volt Orbán Balázs édesapjának — huzamosabb ideig vendégül látta, hogy zavartalanul dolgozhasson, valamint gróf Lázár Kálmán, akinek gazdag könyvtárában hónapokig fараdózatott keleti útjáról szóló munkájának végleges formába öntésén. Olyan szorgalommal tette ezt, hogy csak ebédre és vacsorára tudták íróasztalától elcsalogatni. Ilyenkor s más alkalommal is, ha társaságban megfordult, vizsgálatért vig kedélye, és keleti utazásának és Kossuthék működéséről szóló történeteivel lelket öntött a csüggedőkbe.

Eközben 1861. január elsejére elkészül első nagyobb munkájával, a közel ezeroldalas, hatkötetes Utazás Keleten című művel, amelyet ifjúkori barátjának, Dózsa Dánielnek ajánl, emlékeztetve 1846-beli ígéretére, hogy utazása kedvesebb benyomásait közölni fogja vele. A megígért levelekből kötetek lettek — írta Orbán Balázs —, s amit a serdülő fiatal ígért, most a férfiú teljesítette. „Egy ösvényt legalább törtem keletre, mely reánk, magyarokra nézve százszorosán fontos, kiknek hivatásunk végre is az, hogy műveltségünk közvetítő legyen kelet és nyugat között, s kiket ezen felül kelet, mint ősapáink dicső hazája is érdekel. Vajha egykor újabb-újabb nemzetékeink által egy ösvény járt úttá válhasson, s ez utakon nemzetünk tudományossága jövő évezredeknek nyújtsa át eltűnt évezredek nagyságának kincseit.” [6]

A hatkötetes mű irodalmi függelékének tekinthető következő munkája, amelyben az arab költészet kincsestárának egy gyönyörű hőskölteményét, az európai irodalomban ismeretlen gyöngyszemét mutatja be az olvasóközönségnek, a Szaif Züliázán szultánról szóló arab regét. A mű eredeti szerzője — ahogy a kétkötetes könyvecske 1863-ban papírra vetett előszavában Orbán Balázs megírja — ismeretlen, Ali Bey (az akkori Ali pasa, fővezér) gyűjtötte össze és adta ki igen kevés példányszámban. Neki sikerült egy példányt megszereznie, s lefordításával nemzeti irodalmunkat kívánta szolgálni abban a reményben, hogy „irodalmunk viruló kertjébe egy becses és igen szép idegen virágokat plántálók át.”

Ki is voltaképpen az arab rege hőse?

„Szaif Züliázán, ki életét az elnyomottak, üldözöttek és szenvedők fölségelésére fordítja, ki nemes szíve ösztönétől vezetve bebarangolja a világot, mindenütt segélyt és vigaszt nyújtva, mindenütt az igazság és a jogosság mellett harcolva. Szaif Züliázán — írja továbbiakban a hozzá igen közel álló hősről — a hősiesség és erényes lovagiasság eszményképe, civilizátor és vallásterjesztő egy személyben, valóságos mítoszi kép, az Izlámnak csudált bűv környezetében tényező Theseusa, Don Quijote-ja, Rolland-ja, Garabonciás diákja, s azon becses mű, melyben hőstényei adatnak elé, a nagy arab nemzet alakulását s történet előtti korát oly megható s elragadóan szép modorban adja elé, hogy azt valójában az Izlám Iliászának tekinthetjük, mely — véleményem szerint — minden eddig ösmert arab irodalmi művet, még az annyira bámult »Ezeregy éjszakát« is képességben, költői becsben összehasonlíthatatlanul felülmúlja.” [7]

Még az Utazás Keleten megjelenésének évében, 1861-ben, az Októberi Diploma után Erdély közvéleménye úgy ítéli meg, hogy az uralkodó megteszi az első lépést az alkotmányosság visszaállítására érdekében. Ezért 1861 márciusában gróf Mikó Imre, mint ideiglenes királyi főkörmányszéki elnök Kolozsvárt főkörmányszéki értekezletet hívott össze, és ezzel egy időben az erdélyi vármegyék vezető férfiai a kolozsvári városházán nemzeti, majd a székelyek gróf Bethlen János óvári házában székely nemzeti értekezletet tartottak, mindkettőt Orbán Balázs részvételével. Utána a székely vármegyék: „székek” megválasztják leendő közgyűléseik tagjait. Az udvarszéki 1861. április 25—26-án 800 tagot, köztük Orbán Balázst is, akit egyben az ülés jegyzőkönyv-vezetőjének is megválasztottak. A reményeket azután az 1863 július közepére Nagyszebenbe összehívott „tartománygyűlés” csakhamar elhervasztotta.

Orbán Balázs keserűségének külön tápot adott az a hír, hogy a kétes gyűlésen egyházának püspöke, Fogarasi Mihály gyulafehérvári római kato-

likus püspök is részt vett. Olyannyira, hogy kilépett a katolikus egyházból, és 1865-ben áttért az unitárius vallásra. Döntését egyrészt azzal indokolta, hogy „...én nem akartam oly hazafiatlan püspök fennhatósága alá tartozni, ki a szebeni gyűlésen részt vett. De különben is a keresztyén felekezetek között a legszabadelvűbb az unitárius vallás. Ez leginkább megegyezik az én meggyőződésemmel.” Másrészt mivel az unitárius egyházba Ferencz József kolozsvári lelkipásztor vezette be, akiből később püspök lett, Orbán Balázs döntése okaként szellemesen ezt is említette: „Ha politikai pártállásomnál fogva nem vagyok hivatalos az egyik Ferencz Józsefhez, politikai pártállásom ellenére is örvendek, ha a másikkal érintkezhetem.”

A politika talaja tehát túlságosan ingoványosnak bizonyult Orbán Balázs demokratikus meggyőződése számára, és a rövid politikai közjáték hatására figyelme újra a tudományos munka felé fordul.

Új tudományos munkájának célját és tárgyát eddigi életútja eléggé kijelölte. Mindig tudta egyértelműen, mit akar, és amit akart, azt tudta. Ha a külföldi tartózkodás önkéntes száműzetésnek is felfogható, keserű éveit olyan tanulmányúttá változtatta, amelynek eredményeképpen felfedezte kelet tanulmányvilágát, akkor a hazai kevés mozgásterét miért ne fordíthatná szülőföldjének felfedezésére? Mondottuk volt, hogy fiatal korában kedves olvasmányai voltak az útleírások, amelyek tapasztalatait keleti utazása során, módszereit *Utazás Keleten* című munkájában gyümölcsoztette. Miért ne mehetne most tovább egy lépéssel? Hiszen ha Kővári László *Erdély történelme* című hatkötetes művében (Kolozsvárt jelent meg 1859—1867 között), de Jánosfalvi Sándor István, Téglási Ersei József, Székely Mózes, Ürögdi Nagy Ferenc, id. Zeyk János, Szentiváni Mihály, Pataki Ferenc is jelentős szellemi lépéseket tettek Erdély és a Székelyföld felfedezése érdekében [8], miért ne tehetne ő kísérletet a szülőföld enciklopédikus művének megírására? Az egyetemes felfedezése után miért ne fordíthatná most figyelmét a sajátos és különös feltárására, hiszen az is része az egyetemesnek?

Több éves olyan megfeszített munka következik, melynek során Orbán Balázs mai fogalmaink szerint tudományos intézetek sorának feladatait vállalja magára és oldja meg azokat. Megismeri és feltárja a Székelyföld, különösképp 1848—1849-beli történetét, természeti, geológiai viszonyait és égető társadalmi gondjait, gazdaság-, politika-, közművelődés, egyház, közigazgatás és hadtörténetét, a székely nép szokásait, életmódját, népművészetét, a vele együtt élő népekhez fűződő viszonyát, és keresi az 1848—1849-beli tragikus és szörnyű testvérharc után a nemzetiségi és vallási megbékélés lehetőségeit. A módszere is sajátos: gyalog vagy szekéren bejárja szinte az egész Székelyföldet, annak legeldugottabb tájait is becserkészi, és leír, lerajzol, lefényképez mindent — milyen jól jött most Charles Hugo egykori segítsége! —, amit fontosnak tart. Közben a könyvtárakban és magángyűjteményekben, mint a méh, olyan szorgalmasan dolgozza fel a tudományos témájára vonatkozó anyagot. De nem csak a tudományos forrásokra hagyatkozik. Jakab Elek szerint: „...megjárt minden falut és várost, megvizsgálta azok levelesládáit és levéltárát, a mestergerendákon tartott Biblia- és énekes könyvbeli jegyzeteket, magánosok családi régi iratait, a várak, kastélyok, templomok és toronyok kőfalait, erődeit, bástyáit és sáncait, a harangokat, temetőket, sírokat, kősírkerecskéket és fejfákat s azok feliratait, megfigyelte a nép szokásait és életmódját, észjárását és erkölceit, ünnepeit és mulatságát, meghallgatta a véneket, s ajkaikról elleste a múlt idők regéit és mondáit, a hagyományokat és tündérmeséket, megjárta a határokat, dűlőket, a havasi kősziklákat és bar-

langokat, a vadonok remetelakjait, a pásztorok tanyáit és sziklai rejtekhe-lyeit, följegyezte azok nevét és történetét, kikérdezte a faluk értelmes fér-fiait, papokat, kántorokat, amit azok a nép közt a néptől és a régiektől hal-lottak, amit láttak és tapasztaltak, s emlékükből vagy a kalendáriumba je-gyeztek. Ami hagyományos tudás a népben lappangott, kifejezésre juttatta, ami történeti emlék a föld színén, a föld alatti romokban némán, feledve rej-lett, megszólaltatta, ami nem tudott ismeret az eddig látatlan írásokban el volt temetve, életre hozta, szóval: a székely földet és népéletet, a múlt alko-tásaiban s a jelen megnyilvánulásaiban egész mélységéig úgyszólván felásta, felszántotta, a nemzeti fejlődés új csíráinak elfogadására képessé tette."

Ez az aprólékos és méreteiben impozáns kutatómunka megfelelt a tudo-mányos munka akkori követelményeinek. Nem a gombhoz varrta a kabátot, s nem a kémény felrakásához kezdte építeni az épületet, hanem a tárgy min-den adatának összegyűjtésével alapozta meg, és abból vezette le mondaniva-lóját. Alap- és interdiszciplináris-komplex kutatást végzett, mondhatnánk mai fogalmainkkal.

Így született meg Orbán Balázs áldozatos és megfeszített munkájával, amelyhez semmiféle támogatást nem kapott és nem is igényelt, a Székelyföld és népének hatkötetes enciklopédiája: „A Székelyföld leírása, történelmi, ré-gészeti, természetrajzi és népismereti szempontból."

Az első kötet Udvarhelyszékről szól (megjelent Pesten 1868-ban), a má-sodik kötet Csíkszékről (Pest, 1869), a harmadik kötet Háromszékről (Pest, 1869), a negyedik Marosszékről (Pest, 1870), az ötödik Aranyosszékről (Pest, 1871), a hatodik kötet a Barcaságról (Pest, 1973).

Orbán Balázs e művét a székelység két nagy fiának, dicső vértanújának, a két Mikes Kelemennek: II. Rákóczi Ferenc „Homérjának" s 1848—1849 hős-i halottjának és a hozzá méltó utódnak, kedves bátyjának, gróf Mikes Bene-deknek ajánlja.

Munkájának előszavában megjelöli azokat a célokat, amelyeket követni kívánt. Véleménye szerint a történelmi múlt feltárása nem öncél, hanem a fennmaradás szellemi forrása, és ilyenformán a jövő biztosítéka: "az átalaku-lás e nagy korszakában — írta — a szabad országok születésének bekövetke-zendő nép zűrjében hivatásunk jelölte kötelmeinkkel számolhassunk... Né-pünk ily hivatását felismerte, s most, midőn hosszas tespedés után szabadság-szeretetének és hősiességének új és fényes bizonyítványát adá, a szabad és szabadságra törő népek zöme is kezd felénk fordulni, s velünk érintkezvén, minket ismerni igyekeznek.

Ismerni és ismertetni kell tehát elhanyagolt szép hazánk viszonyait, s mindennek tehetsége szerint oda kell hatni, hogy Magyarország ne legyen tovább »terra incognita«."

A munka másik célját, ha úgy tetszik, szemléleti követelményét, a követ-kezőkben fogalmazza meg: „Minden e hazát lakó nemzetiség iránt tisztelet és testvériesség tölti el lelkemet; a múlt tévedéseire — megjobbulás remé-nyében — a feledés, a kiengesztelődés fátyolát borítom; azonban a történet-nek részrehajlatlan szavát elnémitani nincs hatalmamban."

A hazát lakó nemzetiség iránti tisztelettel és a testvériesség követelmé-nyével kapcsolatban merült fel egy terminológiai, szemléleti kérdés. Orbán Balázs az előszóban ugyanis megjegyzi, hogy nem a román, hanem az oláh kifejezést használja, mivel ezt a nemzetiséget így nevezik. Nacionalista előíté-let volna ez? A munkában visszatér erre a kérdésre, és vonatkozó gondolatai-ból az derül ki, hogy semmilyen diszkriminációs, becsmérő szándék nem ve-

zette. A Székelyföld leírása II. kötetének 6. lapján például megjegyzi, hogy a kifejezést nem rosszalló-lenéző szándékkal használja; a VI. kötet 23. lapján pedig ezt írja: „Az »oláh« szóban semminemű megalázó, kicsinyítő, becsmérlő nincs, mint azt némelyek felhozták, ellenkezőleg: az historiai neve e népfajnak, ez van használva történelmünkben, törvényeinkben, s már a kegyelet is azt kívánja, hogy továbbra is megtartsuk...”

Mivel tudjuk, hogy a Székelyföld megjelenése óta eltelt időben e kifejezés milyen kártékony szerepet játszott a két nép viszonyának elmergesítésében, szándékaival megegyezőbbnek tartjuk, ha e népet az említett kifejezéssel nem sértjük.

Fontosnak tartjuk még megemlíteni az előszó egy olyan gondolatát, amely Orbán Balázs tudományos-etikai elveire vet fényt. Véleménye kifejtésére Kővári Lászlónak 1866-ban Kolozsvárt megjelent könyvének, egy akkor nem szokatlan, de mindenképpen méltánytalan eljárása készítette.” És végre önigazolás tekintetéből fel kell azt is említenem — írta —, hogy több várrom felfedezési érdemét követelem magamnak, oly várromokét is, melyeknek némelyike Kővári László úr »Erdély építészeti emlékei« című, újabban kiadott munkájában, az én munkámat megelőzőleg előfordul. Mi akként történhetett meg, hogy Kővári úr kéziratomat csel által kezére kerítvén, az én tudtom, beleegyezésem nélkül kiszedte felméréseimet, fekráji leírásaimat felhasználta, anélkül, hogy legalább méltányos lett volna egyetlen egyszer is felemlíteni a kútfőt, honnan orozva merített.” [9]

Teljesen egyet lehet érteni Orbán Balázzsal abban, hogy nemcsak az anyagi javak jogtalan elorzását, hanem a szellemi-tudományos teljesítmények ellopását is határozottan elítélte, éppen a demokratikus etika követelményeinek megfelelően.

Ahhoz, hogy a szándék és eredmény összhangját bizonyíthassuk, az imponáns műből több száz oldalas anyagot lehetne és kellene idéznünk, ami azonban ebben a keretben lehetetlen. Egyébként is a szakirodalom elmélyülten elemzi a Székelyföld leírásának kiváltképp történeti, művészettörténeti, néprajzi értékeit. [10]

Mindezekért meg kell elégednünk annyival, hogy Orbán Balázs néhány gondolatának idézésével keltsük fel az olvasó érdeklődését a Székelyföld leírása iránt. [11]

A dicső múlt felfedezése és megírása például nem akadályozta meg Orbán Balázst abban, hogy felhívja a figyelmet a Székelyföld legégetőbb társadalmi gondjaira: a kevés termőföld és a nagyarányú természetes népszaporulat feszítő ellentmondásaira, amelyek a székelyek szülőföldjükről való tömeges elvándorlását idézték elő. A megoldás szerinte: „e hegyek, e havasok nemcsak fakereskedésre nyújthatnának anyagot, hanem a keblökben rejtőzködő kincsekkel felgazdagíthatnák e vidék most nélkülöző lakóit, mert alig van terület, hol az ásványok és nemes ércek gazdagabb fekvetei lennének, mint Csikban...” „Ideje azért a székely kívándorlás és ezen beáramlás megakadályozására gondolni: mit leginkább a gyárilap felvirágoztatása által lehet elérni, melyre kiválóan hivatottsággal bír Csíknak tevékeny népessége...”

A romantikus lelkiületű Orbán Balázs idehaza sem feledkezett meg a vallási tolerancia fontosságáról, és ennek követelményeiből kiindulva, művének mind a hat kötetében a különféle egyházak és híveik békés együttélésének és megértésének útjait igyekszik egyengetni. Bírálja ugyan egyes egyhá-

zak néhány általa kifogásolt korábbi lépését, ugyanakkor a római katolikus egyház és a protestáns egyházak szerepét kiemeli.

A szíve — nemcsak a korábban ismertetett egyéni döntése miatt — azért húzza az unitáriusok felé,” ... mert sokáig üldözve levén, ez életrevalóságot fejlesztette; de főleg azért, mert a népnevelés ezen hitfelekezet híveinél áll legjobban hazánkban.”

Ezért egyértelmű a szimpátiája az Ernyén, Iklódon, Bözödön, Bözödújfaluban meglátogatott szombatosok iránt, akik évszázadokon keresztül hitükért minden üldözéssel szemben dacolni mertek, de azért is, mert „... igen szorgalmas, jómódú, becsületes és erkölcsös emberek, s ezáltal érdemelték ki a nép között azt az elnézést és becsülést, melyben általánosan részesülnek; mert a székelynél hit dolgában nincsen toleránsabb nép; csak ne legyen, ki vallásos érzelmeiket sértse és felbujtogassa, egy faluban akárhány vallásfelekezet hívei békében élnek egymás mellett.”

Mindezek alapján úgy véljük, hogy Orbán Balázs véleményét nem hitbéli tételek befolyásolták, hanem Erdély valóságos vallási viszonyainak tudomásul vétele, amelyet reálisan, s minden hitfelekezet érdekeit — demokratikus hitvallásából következően — a kölcsönös tolerancia jegyében kívánt egyeztetni. Ezért ítéli el bármely egyházi fennsőbbiség minden olyan törekvését, amely hívei közé „... egyenetlenséget és testvéri gyűlölséget igyekszik... szórni, s oktan bujtogatásokkal akarja elidegeníteni az együttélésre és testvéries szeretetre hivatott népeket egymástól.” A Székelyföldön, ahol különböző vallásokhoz tartozó emberek élnek együtt, nincs helye a vallási fanatizmusnak, csakis a kölcsönös megértésnek s a más hite tiszteletben tartásának.” Minden üldözés, ... minden zsarnokság, legyen az akár politikai, akár vallási, gyűlölettel találkozik — írta —, minden szenvedés, mi nemes ügyért történt és történik, szent előttem...” [12]

A hitbéli különbséget, a vallások szabadságát tehát elismeri a demokratikus meggyőződésű Orbán Balázs, éppen ezért elítéli azokat az erőszakos lépéseket, amelyek egyik vagy másik vallás szabad gyakorlását tiltották, vagy a különböző hitekhez tartozókat egymás ellen kívánták felhasználni.

Hasonló tolerancia érvényesül az együtt élő népek viszonyával foglalkozó gondolataiban is. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy egy részletes tárgyalás, akár olyan külön nagyobb lélegzetű tanulmány feladata lehetne, amely a Székelyföld leírásának minden ilyen vonatkozású sorát elemezhetné. Ehelyett meg kell elégednünk annak jelzésével, hogy néhány bántó kitétel, főleg a társadalmi elesettség (a székelyek esetében is előfordul), és 1848—1849 tragikus eseményeiből következik. Viszont ennél sokkal fontosabbnak látjuk Orbán Balásznak azt a törekvését, hogy a testvérharcból időtálló következtetéseket vonjon le. „... 1848—1849-ben a zsarnokság pokoli ármánya megtermé véres gyümölcsseit — írta —, mert azok, kiknek vállvetve kell vala közös kincsek, szabadságuk megvédésére egymás mellett küzdeni, egymás ellen folytattak elkeseredett irtóharcot, s míg patakozott a nemes vér, addig a zsarnokság ördögi gúnycacajjal gyártá azon láncokat, melyekkel a mellette és ellene küzdőket egyiránt lenyűgözté.” „... Vajha a gyűlölet és ellenszenv helyét egyszer már a szeretet és együttérzés nemesebb érzetei váltanák fel, — mert akiket elválhatatlanul összekötött a sors, azok a közös jólétet csak az összetartásban találhatják fel; mert a népek hivatása nem egymás gyűlöletében, hanem egymás szeretetteljes támogatásában találhatja fel megoldását; mert sehol se alkalmazható jobban azon latin közmondás, hogy »inter

duos litigantes *tertius gaudet*», mint népek életében, a viszályon örülő harmadik pedig nem más, mint az uralomra törekvők *zsarnoksága*.”

Az sem kerüli el a figyelmét, hogy Erdély népei keresik a közeledés és megértés lehetőségeit. Örömmel üdvözli például a barcasági magyarok, románok és németek 1871. április 22-i közös ünnepélyét, amikor „... programot állítottak meg, melyben a népek egyenjogúsága, a jogok és terhekben való egyenlő osztozás s az e hazában élő népfajok közti egyenlenség megszüntetésének s ezáltal a közös kincs, a szabadság biztosításának nagy, üdvhozó elvei kimondottak.” „Lelkemből óhajtom, hogy a testvériesülés e szent szövetsége tartós legyen, s terjedjen szét a hazában mindenfelé, mert e hazának jövője csak fiai egyetértő szeretetében van biztosítva.” „Óhajtom, hogy Brassó román, magyar és német lakói közt kötött eme szent szövetség örökké felbonthatatlanul fennmaradjon, hogy az kieszközölje a politikai, társadalmi és vallási egyenjogúság valósulását.”

Így válhat Erdély Svájchoz hasonlatossá „népének sokfélesége miatt is, mely népek minden féltékenykedés nélkül az érdekegység és testvériség szent köteléke által voltak együttesek a szabadság megvédésében, s nagy missziójuk teljesítésében, mely nemcsak magyar, hanem európai és emberiségi szempontból is emelkedett volt, mert nemcsak alkotmányörző, hanem polgárosodásvédő és — terjesztő is volt itt...”, „mert Erdély népeinek meghasonlása egészen újabb keletű, s az osztrák uralom »divide et impera« jelszó alatt eddig üzött politikájában gyökerezik; a zsarnokság hozta létre az átkos megosztást, — s hiszem, hogy a szabadság elő fogja teremteni az áldásos egyetértést.” [13]

Kálnoki Kis Tamás értékes és úttörő jellegű, e lap hasábjain méltán nyilvánosságához jutott forrásközleményeiből kiderül, hogy a Székelyföld leírásának alkotási folyamatában Orbán Balázs részleteket közölt, fáradhatatlanul szervezte az előfizetőket, és kemény jogi csatákat is vívott igazságának bizonyítása érdekében. Ehhez az eddig ismeretlen forrásanyaghoz kapcsolódva, egy olyan eseményt kívánunk megemlíteni, amely nemcsak Orbán Balázs erkölcsi tartására, hanem az ország közállapotaira is fényt vet.

A Székelyföld leírásának 1870-ben megjelent IV. kötetének XXIII. „A Postaréten elhantolt vértanúk emléke” című fejezetét Orbán Balázs az 1854. március 10-én felakasztott Török János, Horváth Károly, Gálffi Mihály és az úgynevezett Makk-féle összeesküvésben részt vett többi hazafi emlékének szenteli. Ebben meglepő tájékozottsággal írja le az emigrációval szoros kapcsolatban álló szervezkedés székelyföldi, közelebbiről: marosvásárhelyi történetét. Orbán Balázs már ekkor felderítette, hogy a szervezkedés felfedésében és felszámolásában gyalázatos szerepet játszott Bíró Mihály kiscgörgényi földbirtokos, aki 1849-ben azért szabadult ki hihetetlen gyorsasággal az osztrákok fogságából, mivel a bécsi kémszolgálat ügynökéül szegődve, a hazafiak minden lépéséről tudósította báró Heydtét, a császári hadsereg udvarhelyi körzetének parancsnokát.

A spicli sorozatos feljelentései nyomán kezdték el az osztrákok a szervezkedésben résztvevők tömeges letartóztatását 1852. január 24-én a Székelyföldön, de Kolozsvárt, Pesten és Bécsben is.

Orbán Balázs a szebeni várbörtönbe hurcolt marosvásárhelyiek kálváriáját követi nyomon és írja le torokszorongató fájdalommal. Török János és társai a kínzások első heteiben nem vallottak, mert meg voltak győződve arról, hogy a nyomozóknak nincs a kezükben ellenük szóló írásos bizonyíték. Bíró Mihály azonban azt is beárulta, hogy Török János lakásán megtalálhatják az emigrációtól kapott utasításokat, a szervezet levelezési rejtjelkulcsát

és Kossuthnak egy felhívását. Miután a hatóságok ezeket meg is találták, s a spicli gyalázatos szerepéről a börtönben lévőek kint lévő barátaitól titokban értesítést kaptak, egyesek erkölcsileg összeomlottak: Demjén Lajos, Barta Gábor, Gál László megtörttek, és beismerő vallomást tettek. Ezek alapján június 13-án Marosvásárhelyt és más városokban újabb letartóztatásokat fogvatartottak — számuk mintegy 60 lehetett —, és hogy Bíró szerepét leplezzék, őt is letartóztatták. A vele történő szembesítések során egyre többen és többen vallottak, mert látták, hogy beárulták őket. Horváth Károly azonban, hogy másokat mentsen, magára vállalta az ő „bűneiket” is.

Mindez azonban már nem segített rajtuk. Őt, Török Jánost és Gálffy Mihályt Marosvásárhelyt bitóra küldték, Háromszéken 1854. április 19-én Váradi Józsefet és Bartalis Istvánt végezték ki, s 48 elítéltet várfogsággal sújtottak.

Orbán Balázs adatait, a spicli Bíró Mihály kártékony szerepét a későbbi kutatás is megerősítette. [14]

Mégis az áruló Bíró, aki a júdáspénzekből palotát építtetett magának, rágalmazás címén bíróság elé tudja idézni leleplezőjét.

Az eset azért tanulságos, mert azt példázza: az Orbán Balázsok és bíró-mihályok útja nem a pontokból egyre közeledő egyeneshez, hanem a sohasem közelíthető egyenközű vonalakhoz hasonlatos. [15]

Még folyt a per, még tartott a Székelyföld utolsó köteteinek sajtó alá rendezése, Mikó Imre, Klapka György, Teleki Domokos, Mikes János, Thury Gergely, Pap Lajos 1868. április 23-i felhívása nyomán az előfizetők jelentkezése, amikor Orbán Balázs életében egy olyan fontos esemény játszódik le, ami a tudományos munka csendesnek tűnő ligeteiből a szélviharoktól tépdessett politika erdeibe vezette.

Az történt ugyanis, hogy az 1867. évi kiegyezés értelmében az ország életében kedvező változások és folyamatok indultak meg, és ennek jeleként sor került az alkotmányos politikai élet, a parlamentarizmus biztosítására is.

Az eddig elmondottak után és azok fényében természetesnek tűnik, hogy a nép barátját, Orbán Balázst a marosvásárhelyi választókerület polgárai 1871-ben képviselőjüknek választják, aki függetlenségi programmal lép föl.

1872. szeptember 16-án a marosvásárhelyi választókerületben a reakcionárius ligával csap össze. „Itt nemcsak a pártérdek ütközött össze — írta e nap eseményeiről —, itt nemcsak elvi küzdelem folyt, hanem ahhoz még osztályharc is járult, amely az ellenzék jelöltjeiben nemcsak a szabadság bátor védőit, hanem a demokrácia előharcosait is üldözőbe vette.” Az erdélyi arisztokrácia a megyei választásoknál idomított korteshadával jelent meg, és szövetkezett a vásárhelyi bürokráciával. Ez utóbbiakhoz tartozott a befolyásos polgármester is, aki mozgósította kiterjedt rokonságát, ide sorolták magukat a papok, akik a fanatizmus fegyvereit vették elő. Ezek az erők alapítottak egy bankot, amely rövid lejáratú kölcsöneinek felmondásával sok választót befolyásolni tudott. 50 forintokat adtak azoknak, akik tartózkodtak a szavazástól, kimondták a nyilvános szavazást. Egyszóval mindent elkövettek „... az önálló gondolkodás elnémitására, a szabadságszeretet fölemelő érzetének elfojtására, a legnemesebb értelemben vett demokrácia — ez irányt adó városban jelentkezett — diadalainak lerántására s a polgárság ez által fokozott önérzetének meggyalázására.” Végül is a jobboldal jelöltjeire 389 szavazat esett a hivatalnokoktól, az ott nem lakó háztulajdonosoktól, a vasúti alkalmazottaktól és szolgáktól, a csendőröktől, pénzügyőröktől, pandúroktól, hajdúktól.

Velük szemben Lázár Ádám és Orbán Balázs mögé sorakozott a szabadságszerető polgárság, a külváros szegényei, Kovács Áron ev. ref. lelkész, ifj. Hincz Dániel takarékpénztári pénztárnok és Lakatos János iparos — „a polgári erények mintaképei” — vezetésével. Három nap múlva, szeptember 19-én 6000 ember fátylós felvonulása volt a „tisztességtétel, mellyel a nép önmagát tisztelte meg.” [16]

Ezután Orbán Balázs Székelykeresztúr képviselője lesz 1881-ig. Amikor itt megbuktatják, Berettyóújfalu polgárai választják meg, és őket képviseli haláláig a képviselőházban, amelynek három cikluson át jegyzője is.

Képviselőként is megmaradt annak, ami eddig volt: következetes demokratának. „En egyáltalában minden egyéni és nemzeti kiváltságnak és előjognak az ellensége vagyok, mivel azokat oly kicsinyesnek ítélem, melyek a XIX. század szabadsági törekvéseinek nagy kereteibe többé be nem illeszthetők — mondotta 1871. december 12-i beszédében —, ellensége vagyok, mert azokat, mint a régi feudális kor káros visszaéléseit korunk nagyszerű demokratikus vívmányaival összeegyeztetni nem tudom. Én ma egyénekre és nemzetekre nézve csak egy kiváltságot, az érdem és a szellemi felsőbbség kiváltságát tartom jogosultnak.” [17]

Tudomásul vette ugyan 1867-et, de nem fogadta el; tisztelettel szolt Deák Ferencről, a haza bölcséről, de ő maga Kossuth Lajos híve maradt. Parlamenti tevékenységét úgy is jellemezhetnénk, hogy minimális programként követelte a mindenkori kormányoktól Deák Ferenc politikai hagyatékának következetes végrehajtását; az ország demokratikus átalakítását, maximális célkitűzésként, azonban a kossuthi politika végrehajtásától remélte. Középkori maradványnak, a jogegyenlőség szégyenteljes ironiájának tartotta például a *virilis intézményt*, a népképviselettel szembenállónak a *főrendiházat*, mivel csak a császár kegyeltjei, az arisztokraták és a gazdagok lehettek annak tagjai; az ipar, a kereskedelem, a tudomány, a művészet, az érdem választottjai nem. „Születés, ész, tehetség, hivatottság, tudomány, államférfiúi képzettség: mindez semmi...” — mondotta 1885. április 15-én.

Puritán erkölcsi elveinek megfelelően, a közélet tisztasága érdekében, bátran, kitartóan ostromozza az állami élet bürokratikus és korrupciós jelenségeit, a visszaéléseket, a pazarlást, költekezést. Indokolatlannak tartja például, hogy 1887 márciusában az országos kiállítás túlkiadásaira póthitelt szavazzanak meg, mivel a pénzt adminisztrációra, traktákra, bankettekre költötték el. Nem ért egyet azzal, hogy a kereskedelmi minisztériumot fel akarják építeni, a honvédelmi minisztériumot kibővíteni, hogy annak palotájához méregdrága áron vásároljanak telket. Ehelyett azt javasolja, hogy a katonaságot telepítsék ki a Károly laktanyából, s ott helyezték el a minisztériumot.

Éppen Deák Ferencre hivatkozva követeli 1879. március 17-i beszédében a vallásszabadság biztosítását. „Szabad államban szabad egyház” — mondotta. 1879. május 1-i beszédének tanúsága szerint a magyar—román közeledést is igyekezett előmozdítani. „Áttérek — mondotta — Strevoiu képviselőtársam beszédére, aki elsőnek mondá ki e házban azon nagy igazságot, hogy »a román nemzetnek nem áll érdekében, hogy a magyarnak ellensége legyen.« Én e méltányos nyilatkozatát annak kijelentésével viszonzom, hogy »a magyar nemzetnek érdekében áll, hogy a román nemzetben s e nemzetnek itt és künn lévő fiaiban őszinte testvéreket s barátokat bírjon.«”

Az egész ország polgári demokratikus fejlődésének elengedhetetlen követelményeit Orbán Balázs Erdély és Székelyföld vonatkozásában külön is meg-

fogalmazza, ismerve történelmi fejlődésükből adódó problémáikat. A Székelyföld leírását megalkotó tudós most mint parlamenti képviselő sürgeti az abban leírt, a Székelyföld fejlődéséhez szükséges követelések megoldását. Méltánytalannak és igazságtalannak tartja például, hogy az erdélyi kincstári erdők s erdészetek hivatalaiban nem alkalmaznak székelyeket, korlátozzák és szűkítik szavazati jogukat, a bürokraták lábbal tiporják amúgy is kevés jogait, és elítéli az erdélyi királyi biztosság szükségtelen fényűző apparátusát, amely az erdélyi népek meghasonlásának eszköze. Követeli az erdélyi adók csökkentését, a székelyek számára a kisüsti pálinkafőzés engedélyezését, a fürdők fejlesztését akadályozó adók eltörlését, a határőr katonaság megyei fizetésének a folyósítását.

Több ízben sürgeti a székelyek elvándorlásának megakadályozását. „A megmentésnek két módja kínálkozik — mondotta 1872. március 14-én —: először a gyáripar felvirágoztatása, másodszor a kivándorlásnak nyugati irányba való terelése...; ezen oly sok természeti kincssel bíró s munkás kezekben oly gazdag országrészben a gyáripar biztosíttassék, s a Székelyföld, mint arra kiválóan hivatott hely, gyártartománnyá alakíttassék át.”

Nem feledkezik meg az erdélyi könyvtárak és gyűjtemények támogatásáról sem. 1874. március 14-én például a marosvásárhelyi Teleki könyvtár fejlesztését, 1875. március 11-én a kolozsvári Egyetemi Könyvtár segélyezését sürgeti, hogy utóbbi anyagát a fiatalság számára is hozzáférhetővé tegyék.

Szívügyének tekinti a csángók megoldatlan problémáinak felkarolását, és több beszédében, például az 1872. január 22-én, az 1879. május 5-én, 1884. december 15-én elhangzottakban sürgeti ezek megoldását. Így a csángók vallásszabadságának, anyanyelven történő oktatásuknak biztosítását — ennek érdekében a „csángó-fiak” számára ösztöndíjak alapítására tesz javaslatot —, és felhívja a kormány figyelmét arra, hogy számukra telephelyeket kellene biztosítani.

Nem nehéz felismerni, hogy érveléseiben a Székelyföld leírása című művének hatalmas tényanyagára támaszkodik.

De Orbán Balázs nemcsak a beszédeiben követelte a közélet tisztaságát, hanem — szilárd elveinek megfelelően — szerény anyagi lehetőségeihez képest is szerényebb: puritán életmódot folytatott. Amikor az 1860-as évek végén Pestre költözött, a Váci utca „egy olyan kicsi szobájában lakott, melyben az ágyon, egy íróasztalon kívül más bútor nem volt.” Amikor ismerősei megkérdezték tőle, miért él így, ezt felelte: „jobb e szobácskában függetlenül és becsülettel, mint ezek nélkül fényes palotában lakni.” Vendéglőkbe, kávéházakba nem járt, a hazulról küldött szalonna, sonka, puliszka volt legtöbbször tápláléka, de ha szegény, harisnyás földieit meglátogatták, azokat elsőrangú vendéglőkbe vitte, és bőkezűen megvendégelte.

Amit képviselői napidíjaiból vagy birtoka jövedelméből megtakarított, családja nem lévén, közcélokra adományozta. Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületnek megalakításától tagja és rendszeres anyagi támogatója. Mindenképpen megemlítendő a székelyudvarhelyi unitárius gimnáziumnak 1876-ban tett 500 forintos alapítványa. Az 1876. augusztus 12-én kelt alapítólevélben előírja, hogy az alapítvány alapösszegének kamatját ösztöndíjként minden osztály legjelesebb tanulója kapja, nemzet- és valláskülönbség nélkül. „Ez ösztöndíjak kiosztásánál minden protekció és részrehajlás útját elzárni kívánván, a tanuló ifjaknak is az ösztöndíjképesek megjelölésére némi befolyást kívánok biztosítani, nem annyira ellenőrzés, mint inkább az önértet

ébresztése céljából, s főleg azért, hogy a tanulók már fiatal, zsenge korukban hozzászokjanak az érdem méltánylatához, s ennek nemesítő érzetét elsajátítsák. Ez okon mindenik ösztöndíj-jogosult osztályban, a közvizsgát pár nappal megelőzőleg, az osztály tanulói titkos szavazat útján az ösztöndíjra három tanulót jelölnek ki, e kijelöltekből aztán a tanári kar, szintén titkos szavazat útján válassza ki a három közül a legérdemesebbet, kinek a közvizsga alkalmával az ösztöndíj buzdító szavak kíséretében kézbesítendő.”

Jellemző, hogy 1890-ig 70 székely, magyar, román, szász; unitárius, görög katolikus, református, evangélikus tanuló részesült az ösztöndíjból, úgy, hogy azt mindig a legtöbb szavazatot kapott tanuló kapta, és a diákok döntését a tanári karnak sohasem kellett megváltoztatnia.

Egy kissé megkésve ugyan — a Székelyföld leírásának hatodik kötete, mint mondtuk, 1873-ban jelent meg —, de végül is a hivatalos intézmények is elismerik tudományos teljesítményét. 1887. május 13-án a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választja Orbán Balázst. „A székelyek származásáról és intézményeiről” tartja meg székfoglaló előadását. Feleslegesnek érezzük most a székelyek hun eredetéről szóló nézeteinek boncolgatását és Hunfalvy Pál vagy Szalay László álláspontja alapján annak cáfolatát. Annál is inkább, mivel a szaktudomány mai felfogása szerint: „a székely eredet kérdése egyike a történelem igazán talán soha ki nem bogozható rejtélyeinek.” (18)

Sokkal fontosabbnak érezzük Orbán Balásznak azt a szándékát, hogy a székelyek intézményeinek, ha kissé stilizált képű megfogalmazásával is, de újfent demokratikus eszményei mellett tör lándzsát. A székely alkotmány — mondotta többek között —, „ez a világnak legdemokratikusabb államszerkezete, amely a Székelyföld minden szülöttjét egyenlővé tette jogban és kötelességekben, teherben és élvezményben, amely szerint a Székelyföldön soha nem volt külön előjogokkal, kiváltságokkal bíró felsőbb osztály vagy nemesség, hanem mindenki egyenlő befolyású tagja volt a nemzetnek, ahol az uralkodónak semminemű előjoga, előléptetési, jutalmazási avagy büntetési hatásköre nem volt, mert a fönnségi (souverain) jogokat maga a székely nemzet élvezte, sőt jó ideig még törvényhozási joggal is fel volt ruházva, nem a király, hanem a nemzet választott fellebbvalói, tehát önmaga által egybehívott nemzetgyűlésen, melyeket Udvarhelyt, az anyavárosban és az agyagfalvi téren, a Székelyföld e Rákos mezején szoktak volt tartani.” (19)

Nem vallott volna azonban rá, ha az elismerésért járó köszönetét csupán e rövid előadásával fejezte volna ki. Elhatározta, hogy befejezi „hattyúdalt”, a Székelyföld leírásának „pótkötetét”, a „Torda város és környéke” című monográfiát. Szinte érezte, hogy nem sok ideje van hátra, mert hihetetlen munkatempóval, a korábbi módszerekkel befejezte, és egy évvel halála előtt, 1889-ben megjelentette utolsó nagy művét, amelynek mondanivalója teljesen egybecseng a Székelyföld leírásában kifejtett gondolataival.

Mindezekért a Torda város és környékének mindössze két fontos gondolatát emeljük ki.

Torda nevelésügyével és iskoláival foglalkozva, Orbán Balázs külön figyelmet szentel a Kolozs-alagúti iparos tanuló iskolára, amely a vasúti alkalmazottak és munkások gyermekeinek közművelődési igényeit volt hivatva kielégíteni. Az iskola, a hozzá tartozó fürdőház és a gyerekek elhelyezésére szolgáló laktanya — ma napközinek nevezhetnénk — építése a munkások alkotókészségének köszönhető. „A laktanya épületeit szintén a vasúti munká-

sok építették díjtalanul — írja Orbán Balázs —, munkaszünetre szentelt vasárnapjaikat szentelvén arra; valóban megható e kérges tenyerű szegényemberek gyöngéd áldozatkészsége, kik maguk rozszant barakkokban laknak, de mindent elkövettek, hogy a gyermekek kényelmesen elhelyezkedve s az iskolák egészséges helyiségbe legyenek elhelyezve.” Azt a két holdnyi területet, amelyet Kolozs városa az iskolának ajándékozott, a „vasúti munkások négy vasárnapi ingyenes munkával elegyengették”, többen oltványokat, facsemetéket, magvakat adtak, és az egészet egy szép kertté varázsolták, amelyben a 75 fiatal, „egyharmada román”, kellő körülmények között tanulhatott.

Abból, hogy Orbán Balázs a román gyerekek iskoláztatására fölfigyelt, sejthető, hogy e művében is nagy figyelmet szentel az együttélő nemzetiségek viszonyának kérdésére. Ahol, mint például a Tordához tartozó Turon, a nemzetiségek eljutottak a polgárosodás szintjére, nincs nemzetiségi és vallásos villongás, hanem ehelyett „a leghélesebb összhang és testvéries egyetértés uralkodik lakosai közt, megvolt ez a múltban, és megvan még nagyobb mértékben a jelenben, az az 1848—1849-i válságos időben sem hazudtolta meg magát; már 1848 elején alakult Turon nemzetőrség, amely azonban Erdély feladásakor lefegyvereztetett és szétoszlott, de ahogy Bem visszahódította Erdélyt, s Tordán a vadász zászlóaljnak szervezete kezdetét vette, Tur minden fegyverforgató fia, úgy magyar, mint román egész lelkesedéssel, nemes példát adólag sereglett a zászló alá... A szabadság harcaiban együtt küzdöknél a bajtársi érzet melege forrasztá össze szíveiket, vérük összefolyt a szabadság harcterein, és e szent vérkeresztség megeremté a testvéri összetartozandóság azon érzetét, amely a jelenben is hevíti kebleiket, s mely biztonnal a jövőben sem fogja meghazudtolni magát...” Az iskolában, „ahol a szülői ház elszigeteltségéből közös társaságba jutott gyermekek megismerik egymást, együtt játszódnak, együtt tanulva, együtt fejlődve összeszoknak, egymást megkedvelik, együtt fejlődik értelmük, együttesen fogamzik meg lelkükben a közös haza szeretete. Ami a gyermekek romlatlan szívét összehozza, azon behatások, amit a hazafias irányú nevelés a fogékony szívekre gyakorol: az élet további folyamán is fönnmaradnak, az együttműködés- és barátkozásból eredő rokonszenvet átviszik az életbe, s többé azt semmi kiirtani nem tudja; ... itt, a különböző nemzetiségű és felekezetű hívek eléggé műveltek és eléggé józan eszűek annak megítélésében, hogy az összetartásban van az erő, a széthúzásban, a megosztásban a gyengeség... Itt mindenkinek a lelkét áthatja az igazi testvériségnek az érzete, mely egyedül teszi kedvessé az életet és elviselhetővé annak terhes küzdelmeit.” (20)

A Torda város és környéke befejezésén kívül Orbán Balázs azt is sürgető teendőjének érezte, hogy még egyszer tiszteletét tegye a turini remetének, és lerója kegyeletét Victor Hugo emléke előtt. Amikor e terve valósággá vált, és 800 honfitársa élén 1889. június 1-én elutazott Turinba, majd Párizsba, az idők viszonyosságai miatt már elég rossz állapotban levő Orbán Balázst újra romantikus ifjú lelkesedés kerítette hatalmába.

Ő, aki 1859-től kezdve többnyire közönséges fekete, néha szürke hazai posztóból készült ruhákat viselt, az útra akkora fényűzést engedett meg magának, hogy fekete selyem virágos dolmányt és mentét öltött. Amikor Jakab Elek ennek okai felől faggatta, ezt felelte: „Itt Magyarország, a magyar név becsülete forog fenn. Ezt olyannak kell feltüntetni minden magyarnak, hogy bámulja s szeresse meg a világot!”

„Volt is bámulója” — fűzi hozzá Jakab Elek. Turinban többször beszélt

Kossuthtal, tájékoztatta őt a hazai állapotokról, köszönetet mondott neki, és bemutatta neki a küldöttség mindazon tagjait, akik személyesen is meg akartak ismerkedni vele.

Párizsban is újra elemében volt. „Mikor Hugo Victor emlékét megkoszorúzták — írja Jakab Elek —, s Balázs tartott beszédet a felséges szobortalapzatról, a franciák bámulták martialis alakját, egy elegáns francia hölgy pedig elragadtatva mondta, hogy soha ilyen szép férfit nem látott.”

Pedig ezt a szép férfit ekkor már nem fizikumának ereje, hanem lelkének tüze éltette. Érezhette ezt ő is, mert hazatérve folytatta ugyan minden félbehagyott munkáját: parlamenti felszólalásainak szövegén dolgozik, de 1890. április 16-án elkészíti végrendeletét (21). Ebben vagyonának egy részét testvéreire, Bódogra és Coelesta nővérére hagyja, de a székelykereszturi uniárius gimnáziumra és az EMKE céljaira is jelentős összegeket hagyományoz. Ezen összegek felhasználásáról így rendelkezik: „A székely-kereszturi iskola alapítványánál székely nemzetem iránt való szeretetem az irányadó”, „s hagyom nevezett iskolának azért, hogy a kapandó évi járulékból fordítsa az egyik 100 forintot szegény székely tanulók (a legszorgalmasabbak és legkitűnőbbek) ösztöndíjára, a másik 100 forintot pedig a beállítandó 6. osztály tanári fizetése alapjául, amelyre már életemben tettem 100 forint alapítványt.”

„De ezen felül még többet is akarok székely véreimért tenni, s tövisi birtokomat (minden hozzátartóságával) hagyományozom az EMKE-nek, éspe-dig az egyesület székely kitelepítési osztályának úgy, hogy azt bölcs belátása és tetszése szerint fordíthassa a székely kivándorlás meggátolására, följosogít-ván, hogy ha célszerűnek ítéli, e jószágot telepítési célra hasznosíthassa, avagy el is adhassa, s a befolyó összeget akár tőkésítés, akár fölhasználás által e célra fordíthassa.”

Fő örökösének a magyar népet teszi meg. „Amint egész életem küzdelem volt a jóért, az igazságért, a haza üdvéért, s amiként életemben sohasem szerettem önfeláldozó odaadásomért az öntudatnál más jutalmat: akként már csak a következetességért is oda kell törekednem, hogy halálomból is némi haszon háromoljék a szegény magyar hazára, amelynek egész életem tevékenységét szentelém.”

„Földi javaim egy részét, azt a részét, amely leginkább szerzeményem, a hazai közművelődés és faj-megmentés oltárára szenteltem. Családdal nem lévén megáldva, a magyar népet tekintem családomnak, s azt kívánom fő örökösömmé tenni...”

Vegyük hát birtokunkba az 1890. április 19-én elhunyt Orbán Balázs gazdag szellemi hagyatékát!

Merjük remélni, hogy emlékét idéző írásainkkal — legalább a figyelemfelkeltés szintjén — ehhez az időszerű teendőhöz tudtunk némi ösztönzést adni.

JEGYZETEK

1. Tiszatáj, 1987. 1—2. sz. Tanulmányunk és Kálnoki Kiss Tamás páratlan értékű „Orbán Balázs kiadatlan levelei”-nek egy részét megjelentető forrásközlé-meyei — úgy véljük — kiegészítik egymást. Orbán Balázs és Thaly Kálmán levelezésének 10 forrásértékű darabját, köztük az 1870. október 29-én Kossuth Lajos-hoz intézett levelét, amelyeket szintén Kálnoki Kiss Tamás fedezett fel, lapunk következő 4. számában fogjuk közölni.

2. Tanulmányunk második részében is támaszkodtunk az első részben megjelölt irodalomra. Haszonnal forgattuk még: Orbán Balázs emléke. Írták barátai

és ismerősei. Szerkesztette Boros György, Kolozsvár, 1890. Ferencz József és Jakab Elek jellemzését ld. e füzet 13., 15. és 16. lapjain. Megjegyezzük, hogy e kiadvány és az említett írások szerzőinek véleménye Orbán Balázs életútjának egy-egy állomását néha eltérő dátumokhoz köti. Tanulmányunkban azokat az adatokat adjuk meg, amelyeket kutatásaink alapján a legpontosabbnak véltünk, és ezekre külön jegyzetek sorával a terjedelem korlátozottsága miatt nem kívánunk kitérni — két eset kivételével.

3. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. II. köt. 106. és III. köt. 104., 186. és 191. l.

4. Szabad György: Az önkényuralom kora (1849—1867). A Magyarország története 1848—1890 c. kötetben. Főszerkesztő: Kovács Endre. Szerkesztő: Katus László, I. köt. Bp., 1979. 454—463. l. A kor történetét ebből az alapos összefoglalóból ismerheti meg a részletek iránt is érdeklődő olvasó.

5. Orbán Balázs: Utazás Keleten. III. köt. Kolozsvár, 1861. 14—15. l.

6. Utazás Keleten. I. köt. A szerző sajátja. Kolozsvár, 1861. II. l.

7. Kelet Tündérvilága vagy Szaif Züliázán Szultán. Arab rege. Ali-bey után fordította Orbán Balázs. I—II. köt. Kolozsvár, 1864. Kiadja: Stein János, Erdélyi Múzeum Egyleti Könyvtár. Az idézetek Orbán Balázs Előszavának V. s VI. lapjain találhatók.

8. Munkásságukra ld. Egyed Ákos kitűnő válogatását: Az utazás divatja. Bukarest, 1973.

9. A Székelyföld leírása. I. köt. 1., 2., 3. l.

10. Kiváltképp Kelemen Lajos, Lévai Lajos, Sebestyén József tanulmányai a Ki volt Orbán Balázs című kiadványban, Kósa László: Orbán Balázs könyvének évfordulójára (Valóság, 1968., 10. sz. 88—94. l.), Illyés Elemér a mű hasonmás kiadásához írott előszavában (Firenze—München, 1981.).

11. A mű újrakiadásának gondolatával megjelenése után többször is foglalkoztak, de hasonmás kiadására idehaza csak 1982-ben került sor a Helikon Kiadó és a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők jóvoltából.

12. Az idézetek lelőhelyei előfordulásuk sorrendjében: A Székelyföld leírása II. köt. 5. l., IV. köt. 56—57. l., I. köt. 146. l., IV. köt. 98—105. l., III. köt. 197. l. és IV. köt. 72. l.

13. A Székelyföld leírása V. köt. 116., VI. köt. 139. s 304. l. és V. köt. 1. l.

14. Vö.: Székely vértanúk. Válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Károlyi Dénes. Bukarest, 1975. Károlyi nemcsak megerősíti Orbán Balázs adatait, hanem ki is egészíti azokat.

15. Ld.: Annus József: Egyenközű vonalak c. szép írását, ahol ezt a tanulmányt szinte a személyes élmény erejével, Ludwig Wohlgemuth altábornagy és Bólyai János drámai összecsapásának fényében bontja ki a Pányván című kötet 121—138. lapjain. Bp., 1977.

16. Orbán Balázs Országgyűlési beszédei, II. füzet. Pest, 1875. 147—156. l.

17. Azt is írják róla, hogy 1872-től 1875-ig Marosvásárhely és Udvarhelyszék alsó területének, és 1875—1881 közt az utóbbi kerület képviselője. Orbán Balázs hat füzetben megjelent országgyűlési beszédeinek (megjelentek Pesten 1871-ben, 1872-ben, 1875-ben, 1878-ban, 1882-ben és 1884-ben) és e kötetekbe fel nem vett, általunk összegyűjtött országgyűlési felszólalásainak ismertetése szétfeszítené tanulmányunk kereteit. Ezért legyen szabad az érdeklődő szíves figyelmébe ajánlanom Orbán Balázs eszméi című írásomat, amelyben ezek összefoglalására kísérletet tettem. Megjelent: Orbán Balázs: Torda város és környéke című műve hasonmás kiadásának kísérő tanulmányaként 1984-ben (Helikon Kiadó gondozása).

18. Szűcs Jenő: A középkori Magyarország népei. História, 1982. 4—5. sz. 3. l.

19. Orbán Balázs: A székelyek származásáról és intézményeiről. Székfoglaló értekezés. Budapest, 1888., 17—18. l.

20. Torda város és környéke. Budapest, 1889. 260—261. és 452—453. l.

21. Szinte teljes terjedelemben idézi Sándor József Orbán Balázs végrendelete című írásában. Orbán Balázs emléke. Kolozsvár, 1890. 23—25. l. Sándor József szövegéből úgy tűnik: Balázs az Orbán-család harmadik gyermeke volt, Mikó Imre: Orbán Balázs — a szülőföld szerelmese (Korunk, 1968., 7. sz., 943.) tanulmánya második gyermekként említi. Mi tanulmányunk első részében Mikó Imre tanulmányára támaszkodtunk.

Nicolae Bretan önéletírásáról

Nicolae Bretan erdélyi román zeneszerző és operaénekes, amikor csendes kolozsvári otthonában hozzáfog, hogy papírra vesse hányatott életének tanulmányait — a történelem már feladta a leckét. 1939-et írunk.

A felidézett gyerekkor éveit azonban a béke lengi be, noha a szálloda-bérlő fiának egyáltalán nem volt egyhangú, eseménytelen gyerekkora: „Szüleim egyik városból a másikba költöztek, nagyanyó szerint »úgy mint a cigányok«, bizonyára nem ment jól egy szálloda sem...” Naszód, a születési hely olykor messzinek tűnik: Szászváros, Beszterce, Abrud, Hátszeg, újra Beszterce és Szászváros — majd végül is az érettségi ígéretével végre Naszód az iskola fiú állomáshelyei. S közben más-más világok tárulnak ki a gyerek előtt: olyan világok, melyek különbözőségük révén is szorosan egymásra utaltak. A többnemzetiségű és többnyelvű Erdély sokak szemében ismeretlen területei, melyek a gyerek Bretan számára a naszódi román, a szászvárosi német és magyar, a besztercei német, az abrudi magyar iskola révén nyújtanak kitekintést a környező világra. 1906-ban elért érettségi után immár három elsajátított nyelv fegyverzetében vághat a jövőnek. Az év őszén sikeres felvételi vizsga a budapesti Királyi Zeneakadémia ének és hegedű szakán, itt a szülői szigor csak egy szűk félévet engedélyez, noha a tanárok tanúsítják: a gyerek tehetséges. De a kolozsvári egyetem jogi fakultása inkább biztosíték a „polgári foglalkozásban” gondolkodó apának. Az apa azonban nem lakik Kolozsváron, így csak később értesül róla, hogy fia „pályamódosítást” hajtott végre: a kolozsvári zenekonzervatóriumba „apám tudta nélkül, nagy titokban, anyám pénzbeli segítségével beiratkoztam a hegedűszakra (Gyémánthoz) és az énekszakra is Farkas Ödönhöz, a neves pedagógushoz. Farkas, Sándor Erzsinek, a pesti opera nagy koloratúr-énekesnőjének tanára egy pár hét múlva beleegyezett abba, hogy tandíjfizetés nélkül járjak órákra. Itt volt akkor Székelyhidi Ferenc, a tenor. Ő is nagy karriert futott be a pesti operánál, és sok országban énekelt oratóriumokat... (—) Farkasnak megmutattam szerzeményeimet, a dalaimat. Kijavítgatta és bevezetett az ellenpont titkaiba...”

1908 nyarán sikerült a román ifjak külföldi tanulására szolgáló, román közadakozásból összegyűlt Színházi Alapítványból egy Bécsbe szóló ösztöndíjat szerezni. De az ösztöndíj csak sikeres felvételi vizsga révén „beváltható”. „A Canovagasse 4. szám alatt volt a zeneakadémia, ennek közelében szálltam meg egy harmadrangú szállodában.

A felvételin megkérdezték tőlem: „Wo haben sie so schön voix mixte singen gelernt?” Mondtam nekik, hogy Klausenburgban, említettem Farkas Ödön nevét és mondtam, hogy román vagyok. Erre elcsodálkoztak, hogy a német nevű Klausenburg Magyarországon van, és én, a román Magyarországon születtem. Én meg azt nem tudtam, hogy mi az a „voix mixte”. Farkas professzor nem sok elméletet tanított nekünk. Megtáviratoztam neki a sikeres fel-

vételit. A zongora szakos Donogány Valéria megírta nekem egy levelezőlapon, hogy a táviratot felolvasta a konzervatóriumban, erre megtapsolták és megcsókolták az öreg Farkast, mivelhogy harmadik előkészítő (Dritte Vorbindung) osztályába, Geiringer professzorhoz vette fel egyik tanítványát a bécsi zeneakadémia...” Ahol különben „a díjak nagyok, és nagyon pontosan fizetendők. Késedelmes fizető nem léphetett be az osztályba...” Hiába a kitűnő bizonyítvány, a brassói Színházi Alapítvány kurátorai egy év múltán nem újítják meg az ösztöndíjat, s pénz híján a császárváros a következő tanévekre elérhetetlen távolságra kerül. Ami közvetlenül ezután következik, hadd mondja el a szerző, aki mint román, magyar, német versek megzenésítője, vagy mint magyar színész, és később, mint a kolozsvári román opera rendezője, az 1944/45-ös kolozsvári román színház szervezőjeként is — és egy egész életen át — az 1968 végén bekövetkezett haláláig vállalja Erdély többnyelvű kultúrájának a szolgálatát.

Így lehetett Nicolae Bretan a magyarok Bretán Miklósa, vagy a szászok Nikolaus Bretanja is. S így lehet kiadatlan memoárja tanúságtétel egy jó ügy szolgálatában.

E. S.

NICOLAE BRETAN

Életem

(Részletek)

I. MAGYAR ÖSZTÖNDÍJAM TÖRTÉNETE...

„... 1909 őszén szüleimnél vagyok Vajdahunyadon. Innen minden főiskolás elment már, ki Kolozsvárra, ki Budapestre, csak én kószáltam a Strauss szálló mögötti réten flóbertemmel. Haragudtam a Színházi Alapítvány¹ igazgatóbizottmányára és nehezelttem apámra, mert csak akkor volt hajlandó engem segíteni, ha Kolozsvárra megyek jogot tanulni. Eszembe jutott Cseh Lászlóné, Liszt egykori tanítványa. Nála majdnem mindennap öt és hét között muzsikáltunk: én énekeltem, és ő kísért. Csehné ajánlólevelet írt érdekemben gróf Majláth Károly gyulafehérvári római katolikus püspökhöz, azaz helyesebben a püspöki jószágkormányzó feleségéhez, egykor, férjhez menetele előtt volt bécsi énekesnőhöz (a jószágkormányzót is Majláthnak hívták, de nem volt gróf). Megírta a levélben, hogy milyen lelkiállapotban vagyok, mivel ösztöndíjamat megvonták, és tanulmányaimat nem folytathatom, és kértem, intézze el, hogy Majláth gróf meghallgasson (a házban volt zongora, és a püspöki palotától csak száz lépésre laktak). Magas, nagydarab nő volt a jószágigazgatóné, és saját magán élcelődött. Egy este fekete selyemruhában jön vacsorára, piros

diadém a mellén. „Ich glaube ich sehe aus wie eine Lokomotive in der Nacht...” (Azt hiszem, olyan vagyok, mint egy mozdony az éjszakában). A férj aprócska, ideges kis öregúr, a feleségnek meg a feleség fiának a terrorja alatt élt. Vacsora idején és máskor is állandóan puffogott, de senki sem vette számba, még a szobalány sem. A ház asszonya, a mozdony az asztalfőn trónol, csupa mosoly. Sok a vendég, a magyarok vendégszeretői. Zaj, nevetgélés, eltörlik egy pohár, feldől egy tál, az asszony mosolyog, és velem beszélget. A balján ülök. A püspöki jószágigazgató úr nagy dohogva vadászni indul és este, mikor hazatér, bennünket ismét asztal mellett talál. Egész délután Mendelssohn Paulusából és a Tannhäuserből próbáltunk, és arra vártunk, hogy egyszer alkonyatkor eljön a kegyelmes püspök úr, és meghallgat. Szinte egy hétig voltam már náluk, mindnyájan türelmetlenül vártuk.

Éppen játszottunk, amikor megjelenik dr. Zombory László, a püspöki titkár, beleül egy fotelbe, csendben végighallgatja az éneket, és azt mondja, hogy a kegyelmes úr megbízásából jön. A kegyelmes úrnak nagyon sok a dolga, nem foglalkozhatik művészekkel is, mivel ő elsősorban pap, egyszóval azt ajánlja nekem, hogy mondjak le az audenciáról, de ő (Zombory) most hallotta rendkívül szép hangomat és mivel nem vagyok — amint látja — hosszú hajú ripacs, hanem művelt főiskolás, most nyomban visszatér, beszámol a püspöknek arról, amit látott és hallott, és ráveszi arra, hogy egy fél órára átjöjjön, és engem meghallgasson. El is jött a kegyelmes úr, halk, szinte suttogó a hangja, és nyomban frappáns hasonlóságot találók kettőnk fejformája s profilja között. Elénekelem neki a Gott sei mir gnädig-et a Paulusból és Wolfram áriáit Tannhäuserből. Látható meghatódottsággal szorította meg a kezemet, és a szemem közé nézett, és másnap délre meghívott ebédre. Mintha egy látnok, szelíd, és mégis erős magasságokbeli nagy lélek lett volna közöttünk.

Másnap a dolgozószobájában fogadott és megkérdezte, hogy nem akarok-e most mindjárt meggyónni. Letérdeltem, fejemre tette a stólat és elkezdtem dicsekedni, hogy visszavonultan élek, gyakran járok templomba — így is éltem azóta, hogy Bécsből hazatértem — de a Venusbergről, vagyis a bécsi Spielbergről és más szerelmi kalandjaimról nem beszéltem... Azt hihette — képzeltem én —, hogy sikerül engem elmagyarosítania. Ösztöndíjat adatott nekem és én később megírtam Horiáról az operámat. A valóság más volt: Majláth gróf annyira felsőbbrendű, zeneértő és rendkívül jó ember volt, hogy bármelyik főiskolással, bármilyen nemzetiségűvel ugyanígy bánt volna. Hallottam később, hogy mindenkire bőkezű volt.

Én meg mikor 1922-ben a Román Operához kerültem, a magyarok őszinte barátja maradtam, nem felejtettem el, hogy segítségemre voltak a nehéz időkben, a kolozsvári városházán sem, ahol osztályvezető voltam, és amikor főrendező lettem, magyar technikuskok és munkások voltak a kezem alatt, és tiszteltek-becsültek, talán még szerettek is. Én a színházi emberek közül sem románt, sem magyart meg nem bírságtoltam, mert tudtam, hogy milyen nehezen keresik meg az operánál kicsiny fizetésüket.

Szóval megkérdezte, hogy jó vagy rossz viszonyban vagyok-e szüleimmel. Bevallottam, hogy az utóbbi időben nem beszélek apámmal, mert nem segít abban, amit szeretnék: hogy zenét tanulhassak. Azt mondta végül a püspök, hogy a kultuszminiszter, Apponyi Albert barátja, ír neki, hogy állami ösztöndíjat adjon elkezdett énektanulmányaim befejezésére. Visszatértem Vajdahunyadra, és kilenc-tíz nap múlva levelet kaptam a püspöktől. Mellékelte hozzá a miniszter válaszát: „Protezsáltadnak ösztöndíjat adok, ha a budapesti zene-

akadémia tehetségesnek találja, jelentkezzék ott vizsgára.” ... Kérde apám és közben másfelé elnéz, hogy milyen nagy pecsétes levelet olvasok, erre oda-nyújtom neki a miniszter levelét. Felteszi a szemüvegét, majd megvetően az asztalra veti a levelet:

— Ez még kuszában ír mint te, nem tudom elolvasni.

— Hidd el, apa, ebben te is hibás vagy, mert annak az úrnak, aki írta, igen nagy a fizetése, többszörös doktor is, gróf is, és ráadásul Magyarország kultuszminisztere, Apponyi Albert, és Budapestre hív, ösztöndíjat ad, hogy nagy művész legyen belőlem.

Örült apám, felolvastam neki mind a két levelet, látta, hogy nagy műveltségű emberek törődnek velem, pénzt adott az útra, egyszerűen kibékültünk, és úgy indultam késő ősszel Budapestre.

Sík,² az énektanárom örült, hogy visszatértem hozzájuk, egy áriát ha énekelttem neki, csak úgy pro forma — mondta, hogy na lássuk, nem vesztettem-e el a hangomat, és már menten ment a titkárságra Moravcsikhoz, a titkárhoz, hogy írásba adja véleményét. Így iratkoztam be ismét, immár ösztöndíjként a zeneakadémiára másfél évi távollét után. Kertész utca 50. szám alatt laktam, a negyedik emeleten, Maly Fanny nevű varrónőnél, nagyon közel az Akadémiához.

Hegedűs Gyula³ és Szerémy Zoltán⁴ volt a tanárom, az utóbbi a színpadi beszéd, az első meg a színpadi játék tanára, mindketten a Vígszínház tagjai, Budapest legnagyobb művészei közé tartoztak, a természetes színpadi beszéd és a pátosztalan színpadi játék képviselői voltak. Szabados Béla,⁵ a Bolond című opera szerzője volt a zongoratanárom. Derekasan dolgozni kezdtem, és én lettem a „primo uomo” az akadémia énekszakán. Ha minisztériumi felügyelő jött, velem büszkélkedtek tanárain, ha valahová szólista kellett, engem küldöttek. Sokszor voltam Beregi Oszkár⁶ és Jászai Mari⁷ partnere a Vigadóban, mert egyik barátom, a fiatal Thurn-Taxis Emil báró, a pénzarisztokrácia legelőkelőbb köreibe is bevezetett, például a multimilliomos Megyeri-Krausz Izor szalonjaiba... Olvasgattam a Nyugatot, ezt a kitűnő folyóiratot. Ady Endrével, aki a Nyugatba írt, később ismerkedtem össze Váradon. Gyakran jártam a Vadászkürtbe, Octavian Gogával találkoztam itt, aztán nagyot csavarogtunk a tündérien kivilágított városban... (—) Ifjúságom legszebb éveit voltak ezek. Otthon Vajdahunyadon töltöttem a nyarakat a családom körében, Csehné, Kőváry társaságában...

1912 júniusában jeles osztályzattal befejeztem az akadémiát, operaénekesi diplomát kaptam. De az opera szerződése? Az volt szokásban, hogy az állami ösztöndíjasokat alkalmazta az Operaház. Év végén Amonasrót énekelttem (a Nílus-parti jelenetet) az Aidából és a kalózt a Pillangókisasszony második felvonásából. A húgom is jelen volt az Operaházban. (Ezen az előadáson több operából adtak elő egy-egy felvonást vagy jelenetet.) Utána megebédeltünk a Városligetben, a Gundel vendéglőben.

— Na, hogy tetszettem, Valéria?!

— Igen, elégáns konzul voltál, megkapó, megható, amikor elolvastad a levelet, de ne haragudj, nekem az összes férfiak és nők közül az a vadember tetszett... mintha éppenséggel a dzsungelből jött volna, és micsoda hang... annak van jövője, tudd meg... Hogy is hívják?

— De hát, nem volt nálad a műsor?

— Volt, de a szünetben elhagytam valahol...

— Itt az enyém, keresd ki a vademberedet! — mondtam nevetve. Rágyújtottam egy Ramsesre, és gúnyosan néztem rá.

— Amonarso — Bretán Miklós... Ó, be ostoba vagyok, te voltál Amonarso és nem ismertelek fel, de a hangod is más volt...

— Persze, vadság volt a hangomban. Azt hiszem, hogy ha a „konzul” szerepében nem a kék civil ruhámban lettem volna, akkor sem ismertél volna fel a hangomról, mert már egy éve nem hallottál énekelni, és nem hallottál még ilyen nagy teremben, zenekarral. Én magam is idegennek találtam hangomat, amikor Dima⁸ Grozáját gramofonlemezre énekeltem, s aztán meghallgattam. Ha szívemet kitépném, vajon megismerném-e a többi lüktető szív között? Azt hiszem, hogy nem, idegennek találnám, pedig egy életen át dobogott a keblemben. Ó, mit beszélek! Hiszen akkor nem lenne két látó szemem, kezem sem, hogy végigtapogathassam. De miért ezek a sötét víziók? Talán azért, mert most, mikor ezeket a sorokat írom, szekerek zörögnek ablakaink alatt, élelmet visznek a Szilágyságba, ahol katonáink parancsra készen állnak. Háborúra vagy békére. Ki tudja ma, 1939. március 21-én, hogy ki ellen vonul fel Hitler hadserege. De térjek vissza 1912-re, akkori vergődésemre.

Mondtam már, hogy az állami ösztöndíjasokat szokásszerűen alkalmazta az állam. Utolsó évemben a minisztérium ösztöndíján kívül még háromszáz korona operai ösztöndíjat is kaptam versenyvizsga alapján.

Mészárosról,⁹ az Operaház igazgatójától levélben megkérdeztem, hogy alkalmaz-e engem az opera. Hetek teltek azután el, és nem válaszolt.

Sértett ez a hallgatás, és arra kértem az aranyshívű Majláth grófot, a püspököt, hogy adjon nekem ajánlólevelet az akkori kultuszminiszterhez, Zichy János grófhöz. Feliratkoztam audienciára, és negyednap fogadott. Átadtam neki Majláth püspök levelét.

— Ha jól értem — mondta a miniszter — Majláth püspök azt kéri, hogy nevezzem ki önt az operaházhoz?!

Erre én egészen ostoba választ adtam:

— Nem, kegyelmes uram, erre nincs szükségem. Öt éven át állami ösztöndíjas voltam, az a szokás, hogy az állami ösztöndíjasokat leszerződheti az Operaház, én hálásan ajánlkoztam is az Operaház igazgatójának, de nem válaszolt, és ezt sértőnek találom. Kérem, rendelje el neki, hogy válaszoljon nekem, úgy ahogy gondolja. Bármikor kaphatok állást itt az országban vagy külföldön, de válaszoljon. Amikor feltekintettem a miniszter tágra nyílt, csodálkozó kék szemét láttam magam előtt:

— Nem akarja, hogy elrendeljem az Operaháznak, az igazgatónak az ön alkalmazását?!

— Nem, kegyelmes uram. Erre ő:

— Jó, akkor délután öt felé jöjjön be a titkárságra, akkorra készen lesz a levél, személyesen átadhatja.

Évekkel később mit nem adtam volna azért, ha egy román miniszter megkérdezte volna: — Akarja, hogy kineveztessem pénzügyigazgatónak Nagyváradra? Nem, ilyesszerű kérdést nem tett fel nekem senki azóta.

Másnap átadtam Mészárosnak a levelet. Éppen a vécére indult dolgozószobájából.

— Levelet hoztam Önnek a miniszterétől.

— Tőlem lehet a minisztertől is, az embernek megvannak a természeti szükségletei, kérem, várjon.

Megvártam és átadtam a levelet olyan tekintettel, hogy beillett pofonnak.

Pár nap múlva megkaptam a választ: „operaházunk műsorterve olyan, hogy nem biztosíthatnók Önnek megfelelő helyet benne...” Valami ilyesféle szabványválasz volt.

1912 júniusának végén lehettünk. Gyerünk Réthy¹⁰ színházi ügynökségébe állásért! Réthy sugárzó képpel fogadott és nem is vidékre, hanem a fővárosban, a Vígszínházhoz helyezett volna el bonvivánnak Kálmán Imre: Kiskirály című új operettjébe.

A Vígszínház igazgatója Martoshoz,¹¹ a librettistához küldött: „Hangja, megjelenése nekem tetszik, de lássák a szerzők is.” Martos a Kossuth Lajos utcában lakott, fényűző lakásban. Nekem minduntalan lehullott a monoklim, még szerencse, hogy feketé selyemzsinóron csüngött. Alig két napja hordtam, nem szoktam még hozzá.

Együtt neveltünk, de nem talált megfelelőnek. A kiskirály 18—20 éves nagy kamasz, aki szörnyen csalódik az életben, a szeretőjében, és csak a III. felvonásra lesz férfi. Csak a III. felvonás számára lettem volna jó — komoly megjelenéssel, de akkor is nagyon nehézkes. Később Pozsonyban Mombrison admirálist, a forradalmárt játszottam ebben a darabban.

Réthy Polgár Károly¹² pozsonyi színgazgatóhoz szerződttetett le igen szép fizetéssel: az első évben havi 400 korona, a másodikban 500 korona, a harmadikban 600 korona, de a szerződés csak egy év múlva, 1913 őszén lép hatályba.

... Szenzációt keltettem Pozsonyban, amikor megérkeztem. Waldemár Prilanderhez, a híres filmszínészhez hasonlítok, mondták a színészek. Polgár Károly, az igazgató bonvivánt akart belőlem csinálni, de táncosnak nagyon nehézkes voltam, és még nem tudtam folyamatosan, könnyedén mondani szöveget — de hát operaénekes voltam, bariton, és nem tenor operettszínész.

Az első hónapban Sopronban játszott a társulat. Szomorú emlékezetű ez a város a románok számára: ide internálták a világháború alatt a „gyanús” román papokat és tanítókat.

Úgy volt, hogy a Cigányprimás című operett Heribert királya lesz az első szerepem, de a próbák során hasztalan fogytam le két kilót a tánc miatt, az utolsó pillanatban Deréki János¹³ énekelt helyettem. A plakáton az én nevem állott. A kritikát író újságíró engem dicsért módfelett!

Első operaszerepemet Sopronban énekeltem, Ferrando voltam, Luna gróf szárnysegédje, a mélybariton a Trubadurban.

... Úgy énekeltem és játszottam el Ferrandót, hogy egész életpályám alatt nem hallottam, hogy valaki jobban énekelt volna. Feltűnt orgonahangom és marciális külsőm. Amikor felvettem első fizetésemet — 400 korona rendkívül nagy összeg volt akkor — cipőket és ruhákat csináltattam és 7 koronáért vettem egy Doxa-órát...

Visszatértünk Pozsonyba. Betanultam a Traviatából Germont szerepét, és operettekben is játszottam kisebb szerepeket. Két német kritikusom, Maythner és Stamfel nemzetközi hírnevet jósolt nekem. Bukásban is volt részem. Mandulagyulladásal kellett a Bolygó hollandit énekelnem. Egy Bihar (Bachmann)¹⁴ nevű kitűnő budapesti basszista vendégszerepelt ebben.

... Egy pár nap múlva ezt mondta az igazgató a Savoy kávéházban: — Ez a zsvány Bretan tönkretette a Bolygó hollandit, mások munkáját. Nem való címszerepbe. Akkor megfogadtam, hogy többé betegen nem játszom soha életemben. De néhányszor mégis meg kellett szegnem fogadalmamat. Így van a színházzal.

Egy hónap múlva nagyon szépen énekeltem Lothariót, és még sok bari-ton és mélybariton szerepet.

1914 júliusában kitört a háború és három évre szóló szerződéselem felbomlott, a klauzula szerint: „háború esetén”...

JEGYZETEK I.

1. Iosif Vulcan, (1841—1907) román író, a Kisfaludy Társaság tagja, a Buda-
pesten megjelenő *Família* című román nyelvű lap szerkesztője az 1860-as évek vé-
gén egy román színházi alap megteremtéséhez szükséges egyesület megalapításá-
nak eszméjét vetette fel. Az egyesület, melynek alapszabályait a magyar kormány
1871-ben erősítette meg, később színházi alapítványt hozott létre, amelyből ösz-
töndíjakat adományozott, támogatta színészek képzését, és pályadíjak kitűzésével
igyekezett elősegíteni Erdélyben a román színdarabírást.

2. Sik József (1855—1945) 1902—1933 között volt a budapesti Zeneakadémia
tanára.

3. Hegedűs Gyula (1870—1931) egykori kolozsvári színész, 1896-tól a budapesti
Vígyszínház tagja. 1906-ban a Színiakadémiára, majd a Zeneakadémiára, játékmes-
teri tanszékre nevezték ki. Egyike volt a „vígyszínházi stílus” megteremtőinek.

4. Szerény Zoltán (1861—1934) színész, Kassa és Kolozsvár után ő is a meg-
nyíló Vígyszínház alapító tagjai közé tartozik. 33 éven át volt a Vígyszínház egyik
erőssége.

5. Szabados Béla (1867—1936) zeneszerző. A *bolond* című énekes, 3 felvonásos
„legendát” — melynek szövegét Rákosi Jenő írta — az opera 1911. március 14-én
mutatta be.

6. Beregi Oszkár (1876—1965) Hamlet, Othello, Rómeó, Bánk bán, Faust meg-
formálójá, magyarországi sikereit külföldiekkel is tetézte. A kor kiemelkedő szí-
nésze.

7. Jászai Mari (1850—1926). A klasszikus tragédiák fenséges nőalakjainak élet-
re keltője, a magyar színjátszás egyik legnagyobb alakja.

8. Gheorge Dima (1847—1925) román zeneszerző, 1919-től haláláig a kolozsvári
konzervatórium igazgatója.

9. Mészáros Imre (1866—1913) — 1900/01-ben, és 1907—1912 között a budapesti
Operaház igazgatója.

10. Réthy L. Pál (sz. 1862) 1882-ben létrehozta az első magyar színházi ügy-
nökséget.

11. Martos Ferenc (1875—1938) drámaíró, operett librettista, számos nagy si-
kerű magyar operett librettójának szerzője. A kiskirály című Kálmán Imre-ope-
rett librettóját Bakonyi Károllyal írta.

12. Polgár Károly (1864—) 1891-től színigazgató, sikeres működésének egyik
színhelye Pozsony.

13. Deréki János (1887—1937) színész. Az I. világháborúban súlyos sebet kapott.

14. Bihar (Bachmann) Sándor (+1915). A budapesti Népopera tagja. Zászlós-
ként, hősi halált halt az első világháborúban.

II. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ZÜRZAVARÁBAN

A háború kitörésekor Szombathelyen voltunk, itt játszottunk nyáron.

... Szombathely szép kis város volt, rendelkezett egy frissen épült nyári
színházzal (mert a régi egy évvel előbb leégett). Jól ment a színház, zsúfolá-
sig megtöltötték a nézőteret. Soha nem felejttem el, hogyan üvöltöttek kint az
utcán a bevonulók: „Megállj, megállj, kutya Szerbia, nem lesz tiéd Herce-
govina...”

Én a Luceafărulon (az Esthajnalcsillag című operán) dolgoztam bent a szo-

bában. Az ördög vigyen el a Hercegovinátokkal együtt, hagyjatok dolgozni, nolite tangere circulus meos!

A kávéházakban minden hazafias dalra (indulóra) felállottak a tisztek, felvirágozott vonatok, zászlószentelés a piactéren. Rá egy hétre az első szerbiai sebesültek, köztük Deréki János: egy srapnel leszakította az alsó állkapcsát. Néhány nap múlva más csontjaiból és ezüsből új állkapcsot csináltak neki, és már valahogy beszélt. Egy év alatt teljesen helyrejött és hallottam, hogy Szegeden színész.

Elmondta, hogy mikor golyózáporban parancsot kaptak a rohamra, első gondolata az volt, hogy becsapták, hazudott neki mindenki, a zászlók, a frázisok, a virágok, senki sem mondta azt, hogy nem lapulhat majd minél jobban a földhöz, kihajtják már a golyózáporral szembe. Én nyolcdioptriás voltam, közelállásom miatt nem voltam alkalmas katonai szolgálatra, de a háború vége felé mégis alkalmasnak találtak (egy nagy budapesti szemészprofesszor nyolc dioptriában állapította meg a határt), de a minisztérium felmentett, mert szükség volt rám, a művészre...

1914 júliusában talán két vagy három hétig Pesten játszottunk a városligeti Feldszínházban. Egy Grigri című operettet és néhány operát játszottunk. Nem volt nagy közönségünk, meleg volt, és ezek sétáltak a ligetben, a színházunk mellett a friss levegőn...

A mozgósítás lázában senki sem járt színházba. Budapesti egyesületünk adott egy kis segélyt, és mi szétszóródtunk. Jómagam Szombathelyen maradtam. Írtam Réthynek, és ez év szeptember vége felé szerződést küldött nekem. A szerződést alá is írta már Erdélyi Miklós,¹ a nagyváradai színház igazgatója. Az eddiginél kisebb fizetés állott benne, úgy emlékszem, hogy havi 300 korona. Előleget kértem és mert nem jött előleg, összeszedtem magam és egy este megérkeztem Váradra.

Erdélyi azt mondta, hogy orosz invázió híre járt Váradon, nem tudta, hogy lesz-e színiévad, amiatt nem küldött előleget. Az oroszokat visszaverték, és mi játszani kezdtünk: operát nagyon ritkán, gyakrabban háborús darabokat, és ünnepélyeket tartottunk, ezeken dalokat és áriákat énekeltem zenekari kísérettel. Ady Endre is itt hallott engem énekelni. Találkozásunkat később megírtam a Keleti Újságnak.

Karácsony előtt Salamon László² újságíró elvitt Osvátékhoz (Osvát gabonakereskedő volt) és itt megismerkedtem a feleségemmel. Elegem volt a kottákból, a naszódi Mici végleg odalett, férjhez ment, gyerekei lettek, és mi benne voltunk a háborúban — nem akartam így meghalni, el akartam venni egy rendes lányt. Vonzalom ébredt Nóra iránt — és ő ezt viszonzta, már amikor megpillantottuk egymást. Énekelni még nem hallott. Salamon úgy mutatott be náluk, mint egy olyan irodalmárt, akinek „eszmei gazdagsága és nagy tudása” mellett mi, váradai újságírók „fiatal dilettánsok vagyunk csak”. Nóra nagybátyja Osvát Ernő,³ a híres Nyugat szerkesztője, írótehetségek nagy felfedezője volt. Nóra minden apai-anyai rokona író volt: Osvát Kálmán⁴ (Zord idő, Marosvásárhely), Lengyel Ernő⁵ (A Hét) Lengyel László (Pester Loyd) — mindannyian tekintélyes újságírók és kormánykörökben befolyásos emberek.

Néhány hét múlva megtartottuk az eljegyzést, és 1915. június 15-én összeházasodtunk.

A váradai szerződésre és Reiner Simonsszal, a bécsi Volksoper igazgatójával való pozsonyi megbeszélésünkre házasodtam. A bécsi próbaéneklés után

a mindenünnen összekerült húsz énekes közül csak engem hívtak be az igazgató irodájába. „Én nem hallottam — jegyezte meg a titkára — de az igazgató úr azt mondja, hogy organuma olyanszerű, mint a nagy Reichmané”⁸ (a bécsi nagyoperának a baritonja). Reiner Simons baritonénekese, Brand Géza (Geiringernek, volt professzoromnak volt a tanítványa) — tényleges tiszt volt, mozgósították — az oroszországi frontra. Helyébe szerződettek volna le. Közben Pesten alkalmasnak talált egy antipatikus szemorvosnő, akinek a férje elesett a háborúban, és emiatt a felülvizsgálaton mindenkit alkalmasnak talált. Pécsre küldtek és ott a budapesti lelet alapján besoroztak. Reiner Simons nem kérhette a minisztériumtól a felmentésemet, mert előzőleg nem voltam operájának tagja, nem állíthatta, hogy nélkülözhetetlen vagyok. Végül sikerült leszereltetnie Brand Gézát.

Szerződés nélkül maradtam és behívtak harctéri szolgálatra. Leszerődtem egy pesti kabaréba — Nagy Endre⁷ volt kabaréjába, és ennek sikerült engem felmentetnie. A szegedi színház is állást ajánlott fel, de nem fix fizetésre, hanem a tiszta bevétel bizonyos részére, 22 pontra (egységre). Végül késő ősszel leszerződtem Polgár Károlyhoz Pozsonyba. A Carltonban laktunk egy egyágyas-kanapés szobában feleségemmel, és minden este játszottam vagy operettben, vagy prózai darabban, és nagy ritkán operában. Ha panaszkodtam, azt felelte az igazgató, hogy itt még mindig jobb, mint a harctéren...

A Színészegyesületnek bejelentettem, hogy Polgár kiszipolyoz, és ennek alapján beleegyeztek abba, hogy leszerődjem a kolozsvári Nemzeti Színházhoz, Janovics Jenőhöz⁸ havi 600 koronás fizetéssel.

Úgy emlékszem, hogy két évadon át küszködtem Pozsonyban, Janovicshoz csak 1917 őszére szerződtem le. Ezen a nyáron született Endre⁹ (Andrei) fiam a szombathelyi szanatóriumban.

1916 őszén, éppen akkor, amikor Románia belépett a háborúba, be kellett vonulnom ezredemhez Szászvárosra.

Amikor a kaszárnyába értem, az ezred már elhagyta Szászvárost (a románok elől vonult ki, akik Petrozsénynél voltak). Éppen Szeghalomra, Várad mellé mentek, ahol feleségemet hagytam. A Transilvania szállóba mentem, lefeküdtem. Sok hangversenyen érekeltem itt diákkoromban, az utolsó alkalommal meg éppen a feleségem kísért — és eszembe jutott, hogy futott Hektor-Akhilleusz elől — latinórán fordítottuk ezt a szászvárosi református kollégiumban.

Éjszaka trombitajelre ébredtem, próbariadóztatás volt. Én azt hittem, hogy Vulkánból ideértek a románok. A szomszéd szobákban kardcsörgés, auf! auf! kiáltották a tisztek. Távoli ágyúzás...

Ebéd után elindultam Vajdahunyadra, hogy a frontra indulásom előtt meglátogassam Cseh Lászlónét és úgy terveztem, hogy onnét elmegyek a hűgomhoz, aki egy hátszegi bankban könyvelősködött.

Vajdahunyadon mikor kiszálltam, megérdeklődtem, hogyan juthatok Hátszegre. Volt szállodánk, a Strauss előtt összetalálkoztam Tulea volt főjegyzővel. Egy detektív a vállamra csap és megkérdi, hogy ugye én érdeklődtem a legközelebbi hátszegi vonat után? Kövessem a városházára, azaz a csendőrsre — ez a városi szállodában volt, és ez is a miénk volt (a Strauss szállótársaságában). Az őrsön felszólított, hogy vetközzem le, és még a nyakendőmet is végigvizsgálta, hogy nem vagyok-e spion, nincs-e eldugott térkép nálam...

Elmondtam, hogy az ezredemnél voltam. Nálam volt a Szászvárosra szóló

vasúti jegy. Közöltem velük, hogy azelőtt Szombathelyen és Pozsonyban voltam énekes színész, és hogy felmentésemet kérték. Kották is voltak nálam, mert azt gondoltam, hogy majd énekelek az ezredben (amelyről azt hallottam, hogy éppen Bécsben volt, talán a 64-es), Szorády piros blankettákra táviratokat írt, a szombathelyi és pozsonyi rendőrségtől magaviseletemről érdeklődött. Megengedte, hogy egy csendőr élelmet hozzon nekem a pénzemen. Egy csendőr lövésre tartott puskával ügyelt rám, amikor a WC-re mentem.

Harmadnap este azt mondták nekem, hogy hajnalban fedezet adott a hátszegi hadbíróásra kísérnek. Fogtam a kis kofferemet, úgy kísért két csendőr az állomásra. A piski állomáson ráköszöntem egy Blegye nevű szolgabíróra (Bleda, renegát román), akinél egy párszor vacsoráztam, de most elfordította a fejét. Szörnyű nagy ágyúk a vonatokon — gondoltam — viszik a románokat ölni.

A német tüzérek ujjal mutogattak rám: „Seht den Spion!” Visszafeleltem nekik németül, hogy tévednek, nem vagyok spion, művész vagyok és ártatlan. „Er ist kein Spion, Verzeihung!” ... Igen sápadt lehettem, mert egyszer csak az egyik csendőröm, amikor a másik leszállt vizet inni, odaszólt hozzám románul: „Ne féljen, fiatalúr, mert nagyon jó választáviratok jöttek magáról, védekezzék és felmentik. Ön is román vagyok.”

Doxa-órámat a szivarzebben, a szívem fölött hordtam, egy gomblyukba csipetített rövid láncon csüngött. Az gyötört, hogy ha agyonlőnek, a golyó elakad az órában, és nem halok meg nyomban, kínlódni fogok.

Reggel tíz óra felé érkezünk meg Hátszegre, de nem a nagy állomásra, hanem a váraljaira. Innen egy pár kilométert kellett megtenni gyalogosan a mezőn keresztül a városig. A másik csendőr rideg volt: „Gyorsabban, fiatalúr!” ...

Hátszegen a rokonszenves Genzner főhadnagy szobájában... a magyar csendőr átadta Genznernek papírjaimat, az aktacsomókat, és erre ő nyomban megkérdezte, hogy mivel tudom bizonyítani, hogy nem akartam szökni, a román hadseregbe átállni.

— Az iratcsomóban levő vasúti jeggyel. Elmondtam neki, hogy Hügel kapitánnyal a szászvárosi kaszárnya kapujában találkoztam össze, nem volt nála a pecsétnyomó, azt mondta, hogy tíz nap múlva menjek el Szeghalomra, hogy Polgár színigazgató kérte a felmentésemet, hogy az iratcsomóba tett kottáimon azok a ceruzajelzések az előadásmód, a lélegzetvétel szokásos jelei, hogy állami ösztöndíjas voltam, hogy minden reményem megvan arra, hogy a katonai szolgálat alól felmentsenek, és szívesebben énekelek a front mögött operákban, mintsem, hogy kint legyek a fronton, még akár a román hadseregben is.

— De miért kérdezte meg, hogy mikor megy a vonat Hátszegre?

— Azért, mert a húgom, Valeria Bretan, most Ligetiné könyvelő volt itt Hátszegen ennél és ennél a banknál, és mielőtt beöltöztem volna, tudni akartam, hogy mi van vele, elmenekült-e anyámhoz Szinerváraljára, és esetleg segíteni is akartam.

— Mindjárt ellenőrzöm távbeszélőn azt, amit mondott, és átment a másik szobába. Vidáman jött vissza öt perc múlva:

— Igazat mondott, Bretan úr! Nyugodjék meg, húga jól van, elment Szinerváraljára. Visszaadom a holmijait, itt a pénze, számolja meg, hogy megvan-e. (Volt vagy kétszáz koronám.) Itt a felesége fényképe, a kottái és a többi irata. Ne vegye rossz néven a történeteket, a csendőrök egyszerű emberek, kö-

telességüket teljesítik, Önt papiros nélkül hadműveleti területen találták, így könnyen feltételezhető volt a szökési szándék. Remélem, hogy nem okoztak semmi kellemetlenséget.

— Nem, főhadnagy úr!

— A csendőrőrs-parancsnoknak viszont be kellett volna érnie a vonatjeggyel. Szerencse, hogy nem volt önnél festék és paróka, mert akkor nehezebben tisztázhatta volna magát. Mehet a hűgához, szüleihez, és aztán Szeghalomra.

— Köszönöm, hogy ilyen jóindulatú és rendes volt hozzám, de arra kérem, hogy írja be a katonakönyvembe, hogy önnél jelentkeztem, és a csapatomhoz megyek, nehogy más csendőrök mint kémgyanúst lefogjanak, amint innen kilépek.

Elmosolyodott, azt mondta, hogy nagyon is lehetséges, és beírta azt, amit kértem...

Később tudtam meg, hogy részben szerencsémnek köszönhetem, hogy egy hét alatt megúsztam a dolgot, más románok hónapokig voltak bezárva. Javamra szolgált, hogy kényszerűségből megkértem a jelentkezéssel. Közben a minisztérium megadta a felmentést. De tartsunk rendet.

A hátszegi (váraljai) állomásra nemigen jöttek civil vonatok, csak nagy ritkán. Egy-két napig is várakozhattak a civilek...

A forgalmisták nem tudták, hogy mikor jön a civilek számára vonat. Hát alig egy óra múlva érkezett egy vonat, benne trachomás katonák. Ezt mi nem tudtuk, sem én, sem a forgalmista, de amikor felkapaszkodtam egy tehervagonra, utánam kiáltottak, hogy tilos, szálljak le, de a vonat már megindult, nem állította le senki, egyszóval rajta maradtam. A katonák szavaiból tudtam meg, hogy trachomások. Még szerencse, hogy nem voltunk sokan a kocsiban, legalább másfél méterre voltunk egymástól. Körülbelül négy óra múlva Piskire értünk, innen Váradra indultam a feleségemhez. Nagyon megörült, amikor meglátott, azt hitte, hogy megszabadultam a katonaságtól. Elszomorodott, amikor elmondtam, hogy milyen nagy bajban voltam. Levelet nem kaptak tőlem, bár Vajdahunyadon röviden megírtam, hogy azzal vádolnak, hogy a románoknak kémkedem, de amint a feleségem is tudja, teljesen ártatlan vagyok...

Elindultam az ezreдем után — útközben — Pesten kiszállottam, meg akartam nézni, hogy megadta-e a felmentést a minisztérium. Civilben voltam, átengedett a pályaudvari őrség.

Először a színészegyesületbe mentem kérésem iktatószámáért. Onnan Wlassics báróhoz a kultuszminisztériumba. Wlassics művészeti felügyelő, nagy pártfogóm, azt mondta nekem: „Művész úr, menjen a színházba, működjék minél eredményesebben, mert ilyen dolgokban nem tréfálok. Itt van az iktatószáma.”

A hadügyminisztériumban csak századosok meg generálisok. Végigmérték. Én a civil, hogy merészelek a hadügyminisztériumban járni! Végül megtaláltam a felmentések irodáját, de a szám más iktatószám volt, egy hadi-özvegyé.

A generális elmosolyodott: „nem tesz semmit, megtaláljuk azt, ami magának kell.” És a szárnysegédjével mindenféle táblázatokat hozatott elő. Egyszer csak felüti a fejét egy iratcsomóból, jól megnéz és ezt mondja: „A hadsereg levelezésében szokatlan, hogy név mellett a foglalkozásnál több legyen, a maga neve mellett nagyon dicsérő szavak állnak: Bretán Miklós, figyelemreméltó magyar operaénekes.”

Ragyogó képpel azt kértem, hogy a felmentést adja ki nekem írásban, mert nekem jelentkeznem kell az ezredemnél, és talán beletelik két hónapba, amíg hivatalos úton az ezredhez jut, könnyen megesik, hogy addig ki is képeznek és a harctérre is küldenek.

— Nem egészen szabályszerű, amit teszek, de rendkívüli ember rendkívüli bánásmódot érdemel. Adja ide önkéntesi lapját, ráírom a felmentést, de jelentkezék velem, kérem, az ezrednél. Így kezdte a záradékot: p. f. (parancs folytán)...

Minden rendes román ember elismeri — azt hiszem —, hogy élet-halál kérdésben rendkívül úri módon bántak velem. Majláth püspök bizonyára írt volt Wlassics bárónak (kértem erre), úgy hogy a dicsérő jelzőt Wlassics írathatta nevem után, ezenkívül pozsonyi igazgatóm, Polgár Károly is, és a színészegyesület is felmentésre ajánlott. Nagy-Románia vezetői — műveimet tulajdonképpen nekik írtam — meg sem közelítették ezeket a magyar bárókat, és grófokat ebben a tekintetben, egy magamfajta zeneszerző és énekes megítélésében. Persze, senki sem próféta saját hazájában. Ma gazdag, és talán világhíres ember lennék, ha magyarrá lettem volna. Mélységesen sajnálom, hogy nem lettem azzá, és családommal együtt gondokkal küszködöm, a mai napot nagy nehezen viselve el, és a másnapról, a holnapról félve — ahogy nagyon találóan a mi nagy költőnk, Alexandru Vlahuțan¹⁰ mondta.

... Nagyon csodálkozom gyerekeimen, honnan bennük ez a lelkesedés minden iránt, ami román, amikor a feleségem magyar, és velem... meglehetősen helytelenül bántak a románok. Adja Isten, hogy gyerekeimet a románság részesítse minden jóban, amit tőlem — legnagyobb szükségem idején — megtagadtak...

A budapesti—bécsi vonaton Pozsony elérése előtt egy órával beszélgetésbe kezdek néhány magyar tiszttel, és említem nekik azt a papirost, amelyet a hadügyminisztériumban kaptam. Hahotázni kezdenek, hogy én, egy ilyen felmentés birtokosa be akarok menni a kaszárnnyába, hogy valaki rosszindulatból, azzal az ürüggyel, hogy a minisztériumi leiratot be kell várni, engem egyenruhába bújtasson... Ilyen ostobaságot el ne kövessék, hanem szálljak le Pozsonyban, és jelentkezzem ezzel az újabb parancssal, melyet a régebbi parancs végrehajtása közben kaptam. A pozsonyi térparancsnok hallhatott már engem valamelyik operában, és lesz benne arra készség, hogy tudomásul vegye az új parancsot és elküldje ezredemhez Bécsbe azzal, hogy az új parancs értelmében felmentésem van, és játszom abban a színházban, amely felmentetett.

Úgy is tettem. Egy királlyal sem cseréltem volna, amikor széles és dagadó párnás ágyamban feküdtem a pozsonyi Carltonban. Polgár egy pár sort írt egy ismerős őrnagynak, és az ügy lezárult. A minisztériumtól csakugyan csupán két hónap múlva érkezett meg hivatalos úton az ezredhez a felmentésem.

Polgár elmesélte, hogy körülbelül két héttel ezelőtt felhívták a pozsonyi rendőrségre, hogy hazafias érzelmeimről nyilatkozzék. Sejtette ő, hogy nagy bajba kerültem, mivel Románia belépett a háborúba, és én román vagyok. Nem tudhatta ugyan, hogy mivel vádolhattak engem, de elmondta, hogy sok éve ismer, színész vagyok. Az igaz, hogy román vagyok, de nagyon jó magyar érzelmű, azért is lettem énekes, és nem ügyvéd, mert szerettem a magyar zenét. Különböztetnem is szerződöttem le mást, csak tiszta magyar érzelmű embert. Meg kell jegyezni, hogy Polgár zsidó volt. Isten adjon neki örök békességet. Fodort, a szombathelyi rendőrkapitányt is megkérdezték. Ez Polgár egyik

drámai hősnőjének, Verő Jankának udvarolt, és sokszor mulattunk együtt Szombathelyen. Ezért mondhatta a vajdahunyadi román csendőr azt, hogy „ne féljen, fiatalúr, mert nagyon jó választáviratok jöttek magáról...”

Teljesen meg vagyok győződve arról, ha román testvéreimet kérdezték volna meg fordított esetben én rólam, válaszuk alapján agyonlőtték volna. Nem hiszem, hogy lenne még nép, amely annyira irigykednék saját tehetségeire, mint mi, románok. Ez egy idős, 52 éves román művész megingathatatlan meggyőződése. Ha életem alkonyán sikerül végre kievickélnem a nyomorúságból, azt csak saját magamnak köszönhetem, annak, hogy életrevaló voltam, nem hagytam, hogy eltiporjanak népem fiai, akiknek egészen más a foglalkozásuk, tehát vetélytársuk nem voltam, és nem is lehetek.

Még ma, 1939. június 7-én is Iuliu Hațieganu orvosprofesszor mindent megmozgat, hogy szeptember 11-én, az Astra kolozsvári közgyűlése előtt, a király jelenlétében ne az én Horia című operámat játsszák, hanem Sabin Drăgoi' gyenge operájának, a Kor Ianuleanek egy pár jelenetét, mivel én magyar színháznak tagja voltam, elidegenedtem az Astrától. Hát ő zsidót és magyart nem gyógyított, csak románoktól kapott orvosi honoráriumot? Hațieganu Kolozsvárt a piarista gimnáziumba járt, és nagyon könnyen kinevezhették volna professzornak a magyar egyetemre...

... Nagyon érzékeny lelki sebek ezek, és nagy hatással voltak muzsikámra; egész családommal benne vagyok minden dalomban, mert életem kútjának legmélyéről hoztam fel érzéseimet. Nem üres korszók szerzeményeim, könnyel vannak tele. Cseppenként teldegélt életem kútja, és amikor színlüktig telt, mélye fölé hajoltam, és aranyló, villódzó, floureszkáló nehézvizet kiöntöttem, Eminescu, Lenau, Ady, Goga szavait dúdoltam...

JEGYZETEK, II.

1. Erdélyi (Pósa) Miklós (sz. 1866—?) volt nagyváradi színigazgató; 1925-ben vonult nyugdíjba.

2. Salamon László (1891—1893) erdélyi költő, újságíró.

3. Osvát Ernő (1876?—1929) szerkesztő, kritikus, író, a Nyugat szerkesztője.

4. Osvát Kálmán (1880—1953) író, a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom jeles képviselője, a Zord idő című marosvásárhelyi folyóirat elindítója.

5. Lengyel Ernő (1885—1944) újságíró, kritikus, politikai író, *A Hét* belső munkatársa.

6. Theodor Reichmann, (1849—1903) német operaénekes, bariton, a bécsi operaház volt híres tagja.

7. Nagy Endre (1877—1938) író, újságíró, konferanszié, az irodalmi színvonalú magyar kabaré megteremtője, 1908-ban Pesten megalapította a Modern Színpad nevű kabarészínházat, amelyet 1913-ig vezetett.

8. Janovics Jenő (1872—1945). Színész, rendező, színigazgató, filmrendező, 1905-től 1930-ig volt a kolozsvári magyar színház igazgatója.

9. Bretan Endre (1917—) Bretan Nicolae fia, színész, operaénekes, 1975-ig, nyugdíjba vonulásáig a kolozsvári Állami Magyar Opera tagja.

10. Alexandru Vlahauță (1858—1919) román író, költő.

11. Sabin Drăgoi, (1894—1968) román zeneszerző, népdalkutató, a II. világháború után állami díjas, érdemes művész.

Kassák Lajos két cikke Szent-Györgyi Albertről

A publicista Kassák érdeklődése akkor fordult Szent-Györgyi egyetemvezetői és közéleti tevékenysége felé, amikor a magyar társadalomnak a fasiszmus hazai és külföldi terjeszkedése miatt égető szüksége volt a faji megkülönböztetés és gyűlölet-szítás politikájával való következetes szembenállás, valamint az ifjúság iránti felelősségérzet példáira. Kassák alighanem már az 1930-as évek közepén hallhatott egyet s más Szent-Györgyinek a szélsőjobboidalt irritáló magatartásáról. Figyelmét végül is a Nobel-díj ünnepélyes átadása alkalmából Stockholmban adott rádiónyilatkozat keltette fel. Ő, aki folyóiratában, a *Munkában* szinte naprakészen ismertette és kommentálta az európai szellemi élet nagyjainak fasiszmusellenes állásfoglalásait, vezércikkben reagált Szent-Györgyinek a magyar társadalom kérdéseit feszegető, a veszélyekre és a tennivalókra s ezzel kapcsolatban a szellem emberének felelősségére figyelmeztető megjegyzéseire. A *Munka* 1937. decemberi számában publikált *Szent-Györgyi Albert tiszteletére* című írásában a barbársággal szembe forduló Adyt idézve fogalmazta meg, mit látott és mit törekedett láttatni a szegedi professzor alakjában.

Pár hónap múlva szerkesztőként újra szükségesnek vélte példaként emlegetni Szent-Györgyi magatartását. A *Munka* 1938. áprilisi számában *Idézet egy ünnepi beszédből* címmel Gró Lajos írását olvashatjuk. Kassák közeli munkatársa a tudomány és művészet „napi politikától és pártszempontoktól” való függetlenségének, azaz a parancsuralmi törekvésekkel való szembenállásának elvét hangoztatva Szent-Györgyinek a szegedi egyetemen 1938. április 7-én, díszdoktorrá avatásakor mondott beszédéből közöl részleteket, s ezekhez az alábbi megjegyzést fűzi: „A *Munka* előző számában Roger Martin du Gard mélyen emberi és a művész nemes hitével telített nyilatkozatát közzétűk, s most mint egy testvéri szót hangzik föl mellette Szent-Györgyi professzor beszéde. A szellem emberei kezét nyújtanak egymásnak a káosz fölött, és egyben példát szolgáltatnak mindazoknak, akik velünk együtt hisznek a kultúra hivatásában, s a társadalmi egyensúlyállapot megteremtésén fáradoznak.”

Szent-Györgyi nevezetes hitvalló beszédére két és fél esztendő múlva Kassák is visszatért. Erre a Szent-Györgyi melletti kiállásra többek között az a támadás készítette, melyet 1941. december 11-én az egyetemi és főiskolai hallgatók felvételére vonatkozó törvényjavaslat parlamenti vitáján Szöllősi Jenő nyilas képviselő intézett a szegedi rektor ellen. A Turul Bajtársi Egyesülettel szoros kapcsolatban álló parlamenti szónok dühének oka az volt, hogy Szent-Györgyi kijelentette: az egyetemi diákszervezetekben a zsidó származású egyetemi hallgatóknak is helyet kell biztosítani. Szöllősi amiatt aggódott, hogy — mint a Népszava tudósítása hírül adta — „a Nobel-díjas professzor szelleme érvényesül majd az egyetemeken”. A nyilas képviselő vádaskodását a szélsőjobboidalt sajtóorgánumai is átvették. Szent-Györgyi nem késett a válasszal. December 14-én váratlanul összehívta a hallgatókat és az oktatókat, s a nagygyűlésen kijelentette — félreérthetetlenül a Turul Bajtársi Egyesületre és ennek külső támogatóira célozva —, hogy az egyetemen nem lehet helye a napi politizálásnak, s végül egységes diákmozgalom létrehozására szólította föl a megjelenteket. A Turul rögtön fölismerete a rektor látványos föllépésében és kezdeményezésében az ellentámadást. Am hiába menesztett népes küldöttséget, hiába rendezett a rektori hivatalban provokatív hangoskodást, Szent-Györgyit a diákmozgalom és az egyetem politikamentességének — azaz a szélsőjobboidalt politikától való megtisztításának — ügyében nem tudta meghátrálásra készíteni.

Kassák a Magyar Nemzet 1940. december 24-i számában megjelent Hajrá Turul! című cikkének külön érdekessége, hogy szó esik benne a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumáról is, mint a szegedi egyetem haladó hagyományáról.

CSAPLÁR FERENC

Hajrá Turul!

Szent-Györgyi Albert professzor 1938. április 7-én, mikor a szegedi egyetem díszdoktorává választották, hitvalló beszédet tartott hallgatói előtt és egyben a laikus világ számára is. A szellem magasabbrendűségét, az alkotó ember legbensőbb meggyőződését fejezte ki, mikor az ünnepségén elhangzott beszédében többek között azt mondta:

„Az egyetem a legmagasztosabb intézmény, amelyet a társadalom eddig magából kitermelt. A professzor a szó értelménél fogva az, ki nyíltan tesz hitvallást a maga legbensőbb meggyőződéséről, aki keresi az igazságokat, és ha azokat megtalálta, félelem nélkül tesz róluk tanúbizonyságot. Az igazságoknak ez a törhetetlen keresése és szeretete, a szellemi szabadság az egyetem éltető levegője, s maga az egyetem is csak addig élhet és tarthat számot magas helyzetére, míg ezen hivatásának eleget tesz, és nem adja el magát a nap divatos jelszavainak, nem helyez pártnézeteket az örök igazságok helyébe.”

„Az egyetem az emberiség legdrágább kincsének, a tudásnak őrzője és fáklyavivője, a legszebb érzések és vágyak kielégítésének helye, a tudás keresésének, a tanításnak és tanulásnak tűzhelye, ahol nincs keresnivalója a tülekedő pártharcoknak és a gyűlölködésnek.”

„A mai háborgó világban pedig különösen megbecsülhetetlen menhely a megnyugvásra vágyó életnek. Ha széjjelnéznünk a világban, látjuk, hogy a nemzetek közti viszonyt a gyűlölet, az önzés jellemzi, hogy mindeki a saját fáját, nemzetiségét és nyelvét akarja a másik fölé helyezni, hogy a polgárok békés munkájának gyümölcseiből világszerte az uszítás eszközeit kovácsolják.”

„Nem az a lényeg, hogy a magunk nemzetségét, fáját vagy pártját helyezzük mindenki más fölé, hanem a tudást helyezzük a tudatlanság fölé, a képességet, szaktudást, tehetséget a protekció és pártérdem fölé — a szeretetet a gyűlölet, a megértést a marakodás, az építést a rombolás fölé.”

Annakidején örömmel és meghatódottan vettem tudomásul a professzor beszédét, mert éreztem benne, hogy valóban az alkotó ember, a konstruktív szellem hangzik fel szavaiban. Milyen ritka tünemény napjainkban, hogy egy olyan ember, aki elismerésben és dicsőségben részesül az egész világ előtt, nem részegül meg ettől a dicsőségtől, nem vesz rajta erőt a nagyra-vágyás gögje, és fenntartás nélkül hirdeti szolidaritását embertársai irányában. Valóban, ma a nagyravágyás ösztöneinek, a hódítás akaratának korát éljük, s csak a legerősebbek állják meg helyüket, és hirdetik gondolataikat anélkül, hogy fejet és gerincet hajtanának a tisztázatlan eszmék és a hatalmi aspirációk szövivői előtt.

Szent-Györgyi professzor nem a politikai pártoskodás, hanem az objektív tudomány képviselője. Nem az elismerésért, hanem az igazságok feltárásáért és érvényre juttatásáért küzd. Az emlékezetes beszéd óta többször hangoztatta már szavát a nyilvánosság számára, és mindannyiszor bizonyosságot tett mellette, hogy egyenes és világos az az út, amin jár, és hétköznapi önzés nélkül s legmagasabb rendű cél szolgálatában munkálkodik. Ember és tudós egy személyben, és mindig ennek a kettőnek szintézisében jelenik meg előttünk. Csak természetes, hogy a szélsőséges csoportok s a rágalom hadjárait irányító lapok ellene is vádat emeltek. Képzetlen tacsók rendre

kivánnák utasítani, gáncsoskodnak tudományos meggyőződése ellen, de szerencsére úgy látszik, mind ez ideig hiábavalón.

Hogy mennyire nem változtak meg társadalmi elgondolásai, hogy mennyire nem tagadja meg az alkotó ember etikus nyíltságát és határozottságát, azt nagyon szépen bizonyítja az a mozgalom, amelyet az egyetemi hallgatók körében indított el. A múlt napokban gyűlésre hívta össze a szegedi egyetem hallgatóit, és részletesen kifejtette előttük a diákság életére és magatartására vonatkozó nézeteit. S ezzel a gyűléssel kapcsolatban a diákegység megteremtésére irányuló mozgalom érdekes fordulóhoz érkezett.

A gyűlés után a Turul Szövetség küldöttsége felkereste Szent-Györgyi rektort, és kérte, hogy tekintélyével és jóakarásával támogassa a Turul mozgalmát. Szent-György önmagához hűen kijelentette, hogy nem támogathatja a Turul Szövetséget, mert a megoszthatatlan diákegységet akarja megteremteni.

Mikor a küldöttség elbúcsúzott a rektortól, „Hajrá Turul!” felkiáltással vonult ki a teremből.

Azt hiszem, nem lehet előttünk kétséges, hogy a „Hajrá Turul!” kiáltással a Turul Szövetség vezetőség bejelentette a harcot, amely a rektor magatartása és mozgalmi elképzelése ellen felveszi a küzdelmet. Nem könnyű feladat vár Szent-Györgyi professzorra. Pártoskodások közepette, a gyűlölködés áradatában elmozdíthatatlanul kell megállnia a helyet, amit a maga számára méltónak és egyedülvalónak érdemesnek tart. Kétségtelen viszont, amennyiben bele nem fárad és megemélyedve hátat nem fordít az egész kérdésnek, akkor egy olyan fontos feladatot teljesíthet be, amely nemzeti, szociális és etikai szempontból már elmaradhatatlanul szükséges, s ebben a pillanatban a tanulóifjúság egyetlen helyes életformájának látszik. Mert osztanunk kell Szent-Györgyinek azt a felfogását, miszerint „nem az a lényeg, hogy a magunk nemzetségét, faját vagy pártját helyezzük mindenki más fölé, hanem az, hogy a tudást helyezzük a tudatlanság fölé”, egyetlen kritériuma ez az egyetem becsületének és a tanulóifjúság magasabb rendű értelemben vett emberi és tudományos jövőjének.

Szeged megérdemli, hogy ez a hang az ottani egyetem katedrájáról induljon el sikeres útjára, mert hiszen Szeged már eddig is adott nekünk megszívlelendő szavakat és megbecsülésre érdemes kísérletezéseket. Mivel most kizárólagosan az egyetemi ifjúság ügyéről van szó, nem feledkezhetünk meg arról a kis gárdáról, mely évekkal ezelőtt a szegedi egyetemi hallgatók körében elindította a tudományos és művészi munkálkodás sajátos formáját. A szegedi fiatalok munkaközösségére gondolunk, akik a politikai hajrázókkal szemben komolyan belemélyedtek könyveikbe, többféle kérdés többirányú tanulmányozását folytatták, s kitartó munkával szép eredményeket produkáltak művészetkritikában, az etnográfia és a szociálpedagógia terén. Igaz, hogy ez a csoport azóta szétszóródott, nem egy közülük felszívódott a politikai pártoskodók tömegében, de még így is kezdeményezésük följegyzésre érdemes, s valószínűleg Szent-Györgyi professzor sem feledkezik meg szerény kísérletezésükről.

Ez akkor tiszta diáklelkesezés volt, az ifjúság érzéseinek első szociális megnyilvánulása; most azonban egy kiérett férfi, egy tudományosan képzett mintakép áll majd a szövetkezés központjában, s ez a központi mag nemcsak elméletileg, hanem gyakorlati tapasztalatokkal is segítségére lehet az ifjúságnak. 1938-ban Szent-Györgyi azt mondta, „A professzor a szó nemes értelménél fogva az, aki nyíltan tesz hitvallást a maga legbensőbb meggyő-

zódéséről, aki keresi az igazságokat, s ha azokat megtalálta, félelem nélkül tanúságot tesz róluk.”

Elérkezett annak a pillanata, hogy a professzor kezét nyújtja növendékeinek, és áldozatos munkával hajlandó a segítségükre lenni. Most már csak az lenne a kérdés, vajjon, a sok huza-vona, erre-arra való tántorgás után napjaink kemény megpróbáltatásai közepette az egyetemi ifjúság tart-e már ott, hogy nyitott füllel meghallgassa az intő szókat, és nyitott szemmel rámer térni arra az útra, amely a csúcsok felé vezet. Azok felé a csúcsok felé, melyeken tehetségünk, moralitásunk és szociális emberi érzéseink fényei ragyognak.

Hogy Szent-Györgyi professzor útja nem lesz sima, és minduntalan elébe állnak majd a gáncsoskodók és okvetetlenkedők, arra máris például szolgálhat annak a képviselőnek az interpellációja, aki hordóra illő szólamai közben óva intette az illetékeseket a rektor befolyásának káros hatásától. Nem kell sokáig találgatnunk, hogy a képviselő denunciáló és vádaskodó szavainak értelmével tisztában legyünk. A békés közösségi élet tudatos megzavaróinak a vádaskodásai ezek egy olyan ember ellen, akinek minden eddigi tevékenysége tudományos érték és az emberiségért való. A képviselő vádaskodása mellé most felharsant a Turul Szövetség hajrá! kiáltása is, és bizonyos, hogy felkavarják a vizeket, és megkísérlik a villanó fények kioltását.

Szent-Györgyi Albert tiszteletére

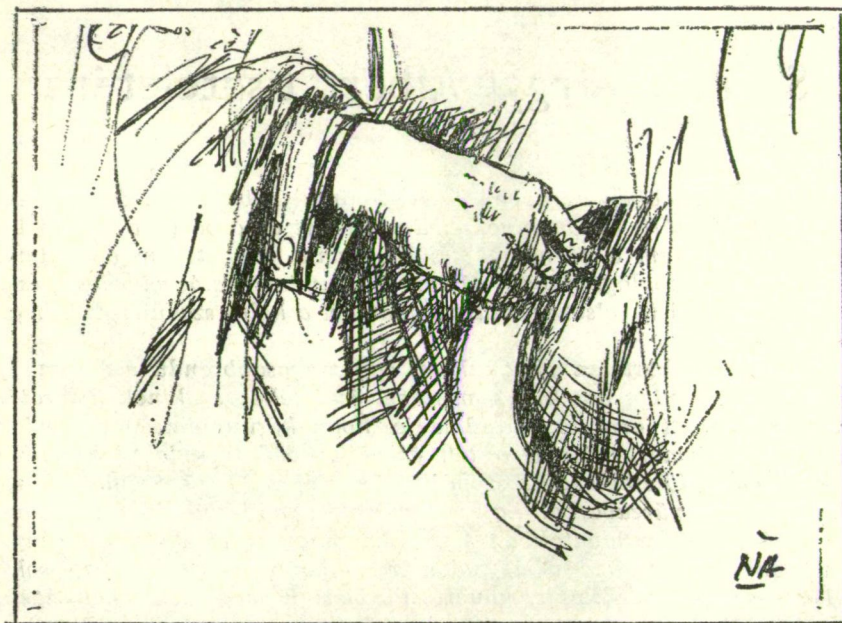
Stockholmban ebben az évben Szent-Györgyi Albert szegedi egyetemi tanárt munkálkodásáért, tudományos eredményeiért az orvosi Nobel-díjjal jutalmazták meg. Örültem a jó hírnnek, és hivataln is osztozom az érdemeiben megbecsült tudós boldogságában. Mikor rádiónyilatkozatát olvastam az újságokban, akaratlanul is felsóhajtottam magamból a költő szavait: Ember az embertelenségben.

Ember, aki embertelen világunkban egy magasabbrendű életforma elérése érdekében évtizedek óta kutat, mérlegel és értékel, s akinek laboratóriumi elfoglaltsága mellett arra is marad ideje, hogy körültekintsen a rendezetlen tájon, hogy megismerkedjen a rejtett és rejtőzködő társadalmi viszonylatokkal, s nemcsak fölülemelkedett szemlélője maradjon, hanem építő akaratával bele is szóljon a zűrzavarba. Egy ember, aki, miközben dolgozik, tudja és a legünnepélyesebb pillanatokban kimondja, hogy: „A tehetség érvényesülésének itthon nincs szabad útja, tudományos berendezkedésünkben sok hiba van.” De nemcsak megállapít, hanem mindjárt a megoldás lehetőségeivel is foglalkozik. Mindenek felett az ifjúság felkészületlenségéről, szellemi elparlagiasodásától fél, s ezért is új, időszerű iskolai reformok bevezetését kívánja. Egy pillanatra sem kalandozik el a politika útvesztői felé, nyilván nagyon jól tudja, hogy a ma embere mennyi bajt, egyéni és társadalmi szenvedést köszönhet azoknak a lelkiismeretlenül spekuláló politikusoknak, akik jobb-

ról és balról, lentől és fentről, mint hajcsárok a barmaikat, úgy hajtják vágóhídra emberek ezreit és százezreit. Az újságok frázisdzsungelében milyen jólesett olvasnom a professzor szerény, de komolyan átgondolt és nagyon igazul hangzó szavait, mikor azt mondta: „Ha a tudomány egy szerény, csendesen dolgozó munkását ilyen kitüntetés éri, ez szinte érthetetlennek látszik, mert hiszen kutatásaival nem tett többet, csak éppen saját vágyait elégítette ki.” Milyen világos, egyértelmű és megnyugtató ez a mondat. Minden hisztérikus kitörés nélkül vádolja az élet kártevőit, a zseniális kalandorokat és a kalandokba keveredett ostobákat, és rámutat arra a szociális igazságra, hogy az ember legszubjektívebb vágyaiban, érzéseiben és gondolataiban árulja el társadalmi jelentőségét.

Bensőségesen vallom, hogy Szent-Györgyi professzor kitartó tudományos munkálkodása, etikus emberi magatartása mintaképül szolgálhat mindazok előtt, akik őszintén kívánják elrontott életünk reorganizálását, és át tudják látni, hogy a hatalmi politika reklámtábláin és elveszejtő csapdáin túl még élnek egyéb erők is, és fáradhatatlanul munkálkodnak beteg testünk meggyógyításán, elfáradt szellemünk megművelésén.

Talán nem tűnik túl nevetségesnek, ha úgy vélem, hogy a politikai haszonlesők még nem tudtak bennünket olyan mélyen a sárba nyomni, hogy a tudomány művelői vissza ne segíthetnének emberi méltóságunkba.

"Pouvoir" (a kalor)

Nrt. At

Ki kit győz le valójában?

CSIKI LÁSZLÓ: MAGÁNHÁBORÚ

Megtévesztő Csiki László legutóbbi kötetének címe. Magánháború helyett sokkal inkább valamiféle nemzedéki harc védjegyét kellene viselnie, amely állóháború, lövészárk-háború, megmerevedett frontvonalakkal, s a háború kezdetének ismeretlen, homályos múltba vesző emlékezetével. Hogy ki ellen folyik valójában ez a háború, az persze kérdéses. Az ellenfél ismeretlen, ereje, létszáma legfeljebb sejtethető, bizonytalan uniformisa és hovatartozása. Fantom, ködkatona, önmagunkban és a bennünket körülvevő világban rejtőzik, s noha nem támad és nem védekezik, pusztán azzal, hogy jelen van, naponta méri ránk a súlyosabbnál súlyosabb vereségeket. Helyünkön maradvai is csatákat veszítünk menetrendszerűen, s azzal vigasztalhatjuk csak magunkat, hogy azért a háború kimenetele még kérdéses.

Csiki *Magánháborúja* persze nem is háború valójában. Csak a hétköznapi sorozatos veréseiből összeálló kényszerhelyzet, a Valóság és a Történelem (így, nagy betűvel) fog össze, hogy leszámoljon Csiki hőseivel. A frontvonalak pedig csak látszólag mozdulatlanok. Ott belül azonban egyre nagyobb a térvessztés, a defenzív védelembe szorulás, s vele párhuzamosan egyre nő a vereségtudat. Magánháború? Egy nemzedék kapkodja jobbra vagy balra fejét az összsortűz elől. Egy nemzedék, amely lehet, hogy önmaga ellen harcol.

Csiki László korábbi műveiben is ez a nemzedék, az ő nemzedéke állt a magán-, illetve közháborúk színpadán, de akkor még úgy festett, győztesen is kikerülhet a harcból, melyről fel sem merült, meg kell-e harcolni egyáltalán. Meg kell harcolni, mert más megoldás nem kínálkozik. Az *idegen város*, a *Bevándorlók*, vagy éppen a *Kirakat* hősei azonban nem vették észre, hogy ez a harc felőrli erejüket. A *Magánháborúban* viszont már a kiégett, kifosztott, vereséget szenvedett nemzedék lép elénk, amely a lelke mélyén már sejtí, de el még nem ismeri vereségét. Csiki történeteknek nevezett novellái több síkon vetítik vissza ezt a helyzetet. Az író parabolákra és konkrét valóságot visszaadni kívánó elbeszélésekre alapoz. Váltogatja a széteső, idősíkokra bontott, szálakat elhagyó, vagy többnyire ördögi körként önmagába visszatérő szerkesztést, a zárt, lineáris menetben haladó novellatípussal. A *Robotkép*, avagy egy táj felosztása időzónákra, vagy a *Magánháború* az előbbire, *A vér-folt a mennyezeten*, az *Ihlet* pedig az utóbbira lehet példa. Csiki láthatóan nem tudja, lehet, nem is akarja eldönteni, melyik módszer a célravezető. Sok minden szól a *Robotkép* típusú „történetek” mellett. Azok a visszacsatolások, amelyeket Csiki ezekben alkalmaz, ideális keretet biztosítanak arra, hogy egység és részekre bontás sajátos szövevényével Csiki a széthulló egésze utalhasson. Az időtlenség, az időn kívüliség, amelyről nem lehet tudni tudatos kívültrekedés, vagy nem kevésbé tudatos kívültrekesztés-e, felerősíti ezeket a hatásokat. A zárt szerkezetű, hagyományosabb „történetekben” Csiki lemond

az idősíkok keveréséről, de csak azért, hogy a favorizált idősik esetlegessége még inkább megmutatkozhasson. Ráadásul még ez a zárt szerkesztés is oldódik esetenként. A csecsemők, az *Egy fivér* és az *Egy szesztestvér* című elbeszélések például fűzért alkotnak olyan módon, hogy az egyik történet szinte átfolyik a másikba, s mint mikor a hullám visszaverődik a partról, szövegrészek olvadnak egybe anélkül, hogy folytatásuk következne előzményükből. Mintha Csiki variációkat játszana egy témára, úgy hogy közben a történetek lényege és a léthelyzet ellentmondásos, reménykedő vereségtudata érezhető maradjon.

Csiki ezt az amúgy is ellentmondásos képet tetézi még azzal, hogy elbeszélőként sem képes elszakadni a benne rejtőző lírikustól. Csiki lírája persze alapvetően nem különbözik novellisztikájának lényegétől, ezért aztán az átszűrődések nem szervesen lennek. A *Hamuesőben* például, amelynek mottója gyökeresen más értelmezést ad a szövegnek, az a lírai vonulat annyira felerősödik, hogy az olvasó már-már gyanakvóvá válik az értelmezés szempontjait illetően. Hogy a kép, ha lehet még ellentmondásosabb legyen, a kötet utolsó „történetében”, a *Háborúkban*, melynek alcíme is árulkodó: Alkalmilag lekerékített részlet egy hosszú emlékből, Csiki tudatosan is vállalja az emlékező attitűdöt, azt a magatartást, amely látszólag szinte a kötet utolsó lapján átértelmezi az eddig olvasottakat. Látszólag. Mert a *Háborúk* alapján Csiki „történetei” látszólag a múltba vetülnek. A múltba, melyet átszűr a képzelet, s amelyben pont annyi a valóságos, mint a képzelte elem. Hiszen ez a múlt az íróban magában létező dimenzió. „Mert nem tudok igazán emlékezni, csak magamra” — mondja rezignáltan, vagy éppen büszkén (?) Csiki. Mégis a *Háborúk* nem tesz mást, mint ráfektet egy újabb réteg látszatot a már eddig is rétegezett látszatokra. Nem azért persze, hogy takarja, hanem épphogy megmutassa a valóságot. A valóságot, mely szerint a *Magánháború* nem emlékezés, nem stilizált múlt, hanem nagyon is a jelen, a vele párosuló nemzedéki vereségtudat, amelynek elemeit szórja Csiki látszólag összevisszaságban egy képzeletbeli üstbe, hogy aztán lepárolja belőle a szomorú végeredményt. Ugyancsak a *Háborúkban* mondja ki Csiki kötete kulcsmondatát, amely ugyan konkrét szövegkörnyezetben szerepel, mégis a kötet egészére jellemző: „Ki kit is győzött le, istenem?”

Csiki kötete a tudatos szerkesztés eredménye. Az egymás után sorakozó elbeszélések, „történetek” szerves egységet alkotnak, erősítik, értelmezik egymást. Érdemes egy-egy novella ismeretében újraolvasni a korábbiakat, bizonyos motívumok átértelmeződnek, bizonyos helyzetek letisztulnak, szereplők kerülnek új megvilágításba. Szereplők, akik erőteljes nemzedéki vonásokat hordoznak, még akkor is, ha nemzedékiségüknek nem tudnak igazán arcot adni. Az író vállalja velük a közösséget, vállalja a harcot, értük és ellenük, önmagáért, önmaga ellen, az idő ellen. Mert az idő, mint testet öltött allegória mosolyog csak az időtlenségbeemelő-kísérleteken, s így az idő is ott van a végső ellenségek között. Azzal, hogy lehetőségeiktől fosztja meg Csiki hőseit. A kötet címadó parabola-novellájának hőse (az író maga?) ki is mondja: „Pattogzik rólam a sár, egy szál fegyveresen hasalok szembe egy képtelenséggel: barátaim öregségével. Elhittem nekik, mert éreztették velem. Kőből és betonból van. Egyik ablaka világít.”

Fegyverletétel valahol a közeljövőben? (Szépirodalmi.)

HALMÁGYI MIKLÓS

Herceg János esszé-naplója

TÁVLATOK — NAPLÓ HELYETT — CÍMŰ KÖTETÉRŐL

A jugoszláviai magyar irodalom nagy öregje, Herceg János csak életkorát tekintve idős, de fiatalos testi és szellemi állapotát tapasztalva, újabb és újabb írásait, kötetét olvasva meggyőződhetünk korábban is jelentős életművének eredeti gazdagodásáról. A több évtizedes írói pálya korábbi állomásaira nem is tekintünk vissza a Távlatok című élményt jelentő különös naplójegyzeteit vizsgálva, de ne feledkezzünk meg arról, hogy Németh László már a harmincas években napvilágot látott első Herceg János-elbeszélések kapcsán „komoly elbeszélőtehetségként” tartotta számon, és írásainak „biológiai hitelességről” és írói „varázspalcájáról” írt. Herceg János „varázspalcája” ma is megvan; s most évek óta rendszeresen közli esszészerű olvasónaplóját, utazás közben tett feljegyzéseit, vallomásos naplóját a szabadkai Üzenet című folyóirat hasábjain. E rendszeresen visszatérő írásoknak ezt a címet adta a folyóiratban: *Kitekintő*. Találó címmel jelzi szemléletének jellegét, hisz valóban tekint Herceg János Jugoszlávia határain kívül, de épp annyira jellemző rá a „kitekintés” visszafordítása, a messzi földről hazatérő író Illyés Gyula-i értelemben vett hajszálgyökereinek keresése.

A modern magyar esszéirodalom nagy teljesítményei legtöbbször összefüggésben voltak az írók utazásaival, útiélményeivel. Kosztolányi Dezső Elszűlyedt Európáját másképpen folytatta Illyés Gyula, Illés Endre, Cs. Szabó László és mások, újra felfedezve az esszé műfajának sajátos szubjektivitását, társalgási formáját, szeszélyes témaváltásait, vallomásos erejét, lírai stílusát. Herceg János az esszé legnemesebb szándékát követve nem akarja megtartani magának művészeti élményeit, útközben fogant gondolatait, hanem igazi esszéíróhoz méltón kívánja megosztani olvasóival, barátaival e század emberének néhány érzését, gondolatát, vitáját. Az 1979 és 1982 között írt naplójegyzetekben az író megfordul Európa néhány városában, Párizsban és Velencében, Krakkóban és Oslóban. Az idegen földön járó magyar író természetesen a legfontosabb látnivalók és műemlékek mellett a maga tünődéseire figyel, a saját reflexióit írja le. Krakkóban Báthory István sírján a magyar falusiak által odavitt koszorún gondolkodik el, hogyan jutott el egy távoli magyar faluba Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király híre... Velencébe menet a szenttamási, hátizsákot viselő fiatalasszonnyal beszélget el, aki még a Rialto előtt eladja portékáit, és sohasem tud betelni a csodás lagúnaváros szépségeivel. Eltűnődik aztán azon, hogy ezzel szemben a velencei lakosok, így a Budapest nevű szálloda tulajdonosa, Tóth úr, már negyven éve ott élve közömbösen megy el a műemlékcsodák mellett. Párizsban mindennapi-utcai élmények állítják meg, itt a rövid hajú fiatal lányok szépsége, ott a metrófolyosón gregoriánt éneklő férfi, a Beaubourgban az építészet, vas-cső-üveg-fém palota újdonsága, a Jeu de Paume-ben „maradian” elgyönyörködik Cézanne, Monet és Renoir képein. Herceg János esszé-naplója, kitekintő útijegyzetei azért is vonzóak, mert a lehető legtermészetesebb módon vallja meg véleményét, szól a maga megfigyeléseiről. Az igazi író, esszéíró nem teszi fel az áltudós szemüvegét, nem rendezi el arcán a vonásokat, hogy sztárfotót készíthessenek róla, hanem a franciák által emlegetett

emberi emberként mutatja meg önmagát. Herceg bevallja, hogy ő nem olyan modern, bár sokszor ír a modern művészetéről, ő a legszívesebben talán az impresszionisták képei előtt érzi legjobban magát. A magyar irodalom egy része — valljuk be — Párizs-rajongó. Még ma sem tudjuk ámulat és nosztalgia nélkül olvasni például Ady Endre Párizs-verseit. Herceg János is így vall: „A fiatalok százazrei járnak így a világot, amelyben Párizs csak egy pont. Igaz, a legragyogóbb, a leghangulatosabb, a leginkább emberi melegséggel teli ebben a szegény Európában, amely mindenáron a múltjából akar megélni.” A párizsi utcák varázsát újra felfedező író örömmel figyel a Beaubourg előtti tűznyelők attrakciójára, a bohócok bukfenceire, a képzőművészeti kiállításokra. És Justh Zsigmond, Ady és Szomory Párizsát is számon kéri a mai világvároson, a hajdani „világ közepét” emlegetve. A mai Párizsban benne van a tegnapi és a régebbi is, ahogy Herceg írja „reminiszcenciákban és abban a déja vuben, amely nélkül unalmas és egyhangú lenne minden. Még Párizs is!”

Olvasónapló is ez a kötet, szeszélyes-esszéisztikus stílusú olvasónapló, mely nem részletez egy-egy művet, nem lát el tudományos jegyzetekkel egy-egy elemzést, hanem „csupán” a maga reflexióit fűzi hozzá. Herceg János Thomas Mann naplóját olvasva főleg az emigráció, a hazátlanság kegyetlen helyzetén tündöklik el a hitleri Németországot is idézve. Majd a könnyedebb „hazátlanságról” szól Byron itáliai útja kapcsán, és később Márai Sándor és Crnjanski keserű hontalanságáról ír. Aztán így kanyarodik vissza Thomas Mannhoz, a fasizmushoz, a zsidóüldözéshez, az európai humanizmus gondolatához. E röviden jelzett, látszólag szeszélyes gondolatmenet, képzettársítás, okfejtés jellemző Herceg jegyzeteire, naplófeljegyzéseire. Ez a hirtelen váltás, sietős vallomás, gyors gondolatkapcsolás — talán leginkább még az élőbeszédre jellemző, amikor jó társaságban, kedves barátok között pár mondat után továbbugrik a gondolat, másfelé kanyarodik a beszélgetés, mert belevág a szavunkba a harmadik barát, a negyedik meg már teljesen új témát vet fel. Herceg is így társalog olvasóival. Egyszer Tennessee Williams kortünetnek tűnő vallomásairól szól, máskor Heinrich Böll könyvének fogadtatásáról számol be, harmadszor Villon verseiről, Szabó Lőrinc fordításáról és Faludy György átköltéséről. Gyors felvillanások ezek az olvasói feljegyzések, útközben, írás közben, beszélgetve. Skandináviai útjakor Knut Hamsunra gondol, Szerb Antal véleményére, az írói sikerre, s a maga, korábbi írói elképzelésére. („Én akkor már Kassák modorában szerettem volna írni. Tőmondatokban és dinamikusan, minden tekintetben az asszociációt részesítve előnyben a szigorú mederben vonuló cselekménnyel szemben.”) S az északi tájakon járva, Munch képeit nézve Juhász Gyula Anna-versei és Vajda János Mont Blanc-hasonlata jut eszébe. Talán a korábbiakban is érzékeltettem Herceg János gyorsan váltó, asszociációs írói stílusát, de ezt még a következővel szeretném ismét megmutatni. Az író az északi út során megszáll, és szállodai szobája asztalán két nyitva hagyott fekete fedelű könyvet talál. A Biblia volt az egyik. Az olvasott részről ő is belekezd, a Prédikátorok könyvének utolsó szakaszát olvasta a szobában lakó korábbi ismeretlen, és itt folytatja az új lakó, a messzi földről jött magyar író. A vénségre és a halálra figyelmeztető sorok voltak ezek: „...mindenféle ijedelmek vannak az úton, és a mandolafa megvirágzik, a sáska nehezen vonszolja magát, és kipattan a kapor, mert elmegy az ember az ő örökös házába, és az utcán körüljárnak a sírok.” A Bibliát olvasó íróban természetesen a magyar testamentumfordító Károli Gáspár szavai és

Ady verseinek bibliás hangulatai jutottak eszébe. Ehhez a jelenethez hozzátartozik a naplójegyzet gyors váltása, szinte földre húzó realitása — a szalodái szoba egyéb tárgyaival, nikkelezett cipőhúzójával és sűrű ruhakeféjével és az olcsó utcaélmények a pornófilmek plakátjaival.

Számomra az volt a meglepő Herceg János kötetét olvasva, hogy az író mennyire közel áll a képzőművészethez, naplójegyzeteinek szinte középponti kérdése a művészet. (Igaz, hogy régi olvasmányaim között a nekem oly kedves Ég és föld című regényének főhőse, Gerard is művész, bohóc, s a művészsors ábrázolása az író egyik fontos témája volt mindig.) A Távlatok című kötetét kinyitva az első szó — Chagall, tehát naplójegyzeteinek egyik jellegzetes vonása a művészeti vallomások, vélemények, reflexiók összekapcsolása. A kék égen lebegő angyal képe valahogy Ady szavát idézi fel benne, „istenszagot” érez a Chagall-képeken. Chagall mellett Matisse-t idézi, a vence-i kápolna freskóit, a művész talán föloldozást is váró törekvéseit. És elgondolkodik azon az író, hogy mennyire fejezi ki korát egy művész, a korszellem és az alkotás mennyire lehet összhangban és mennyire nem, és hogyan fonódik össze a valóságos, meglevő istenhít profán nagyon is nem vallásos gondolatokkal. Úgy érzi, hogy az átlagnéző esetleg meg nem értéssel, vakon megy el Utrillo finomsággal-lágysággal teli párizsi utcaképei előtt, mert a kor embere a krimi, a brutalitás, a szex vonzásában él. Herceg János a brüsszeli világkiállítás emlékéét villantja fel. Maillollal, Matisse-szal, Roualt-val, Vasarelyvel és Moholy-Naggyal — a maga korábbi, körülbelül húszéves Utrillo-élményére hivatkozva. Máshol egy pesti televízióban látott képzőművészeti műsor indítja el gondolatmenetét, az elkötelezettség eszméje foglalkoztatja, s közben Cézanne-ról, Rippl-Rónairól, Egryről, Czóbelről és másokról vall. Okfejtésének, naplójegyzetének végén szellemesen utal Herceg a modernség túlzott vonzásában élő talajtalan és a szerényen otthoni, szülőföldhöz jobban kötődő művész típusára. Úgy érzi, hogy az igazi út a szülőföldtől vezet a nagyvilágba, a kisebb otthoni földtől jut el a nagyobb hazába. Később egyik jegyzetében a Bauhaus hatvanéves évfordulóján visszapillantva az üveg és az acél megálmodott világáról vall, s közben a maga ifjúságát, húszéves korát idézi. Breuer Marcell csőbútoráról, Moholy-Nagy tanítványairól, Le Corbusier építészeti újításairól ír. Közben megjegyzi, hogy bizony ezután, a Bauhaus után megértük a szocialista realizmus törekvéseinek időszakát, izléstelen épületeivel. S a naplójegyzetek szeszélyes kanyarjai révén eljutunk a bécsi Fischer von Erlachig, Oskar Kokoschkáig, Kőrösfői Krieschig stb.

Minden esszé, minden napló — a műfajból adódóan a legtermészetesebb módon önvallomás is. Hiába járja a világot, hiába ír könyvekről vagy a művészetről — mindenben közvetve vagy közvetlenül kifejeződik írójuk alkata, személyisége. Herceg János jugoszláviai magyar író, így igen fogékony a hasonló sorsban élő Balogh Edgár vagy az elhunyt Fábry Zoltán munkássága iránt. Levél helyett esszében vall Balogh Edgárnak, örömmel nyugtázza íróbarátja optimizmusát, nyíltszívűségét, gyanútlanágát. Fábry Zoltán gondolatára hivatkozik, hogy a nemzetiségi állapot bizonyos többletet is jelent, kétnyelvűséget, esetleges tágabb horizontot.

Az esszék mögött ott látjuk Herceg Jánost, az embert is, aki szeret az antikváriumokban nézelődni, Velencében és Párizsban sétálni, gyönyörködni egy itáliai faluban egy Mária Magdolnához hasonlítható szépségen, eltűnődni a kis népek anyanyelvi „börtönén”; aki lelkesedni tud Tóth Menyhért különös fehér festményein, a pesti utcák hangulatán. Herceg János írásaiban,

naplójegyzeteiben is visszatér a magyar vidék és vidékiség problémája. De az író és esszéíró külföldre utazó Herceg János meghódítja a nagyvilágot, kitekint otthonáról, írásaiban „távlatokat” nyit. (*Forum.*)

SZEKÉR ENDRE

Hídverők Erdélyben

BALOGH EDGÁR 1944—1946 KÖZÖTT ÍRT CIKKEI

Közép- és Kelet-Európa józanul gondolkodó, s főként progresszív elkötelezettségű emberfői már évtizedek óta, lényegében az elmúlt több mint fél évszázad alatt minduntalan arról szóltak, érveltek és vitáztak (volt, aki még börtönt is szenvedett ezért), hogy a Duna-völgyi népeknek egy közös akaratral össze kell fogniok.

Ezek az érvek lehettek Európát átszelő ívűek, lehettek regionálisak, mind-egy, azonos célra muattak: a közösségi akarat megvalósítására.

Nem véletlenül írtuk úgy, Duna-völgyi népek. Balogh Edgárnak éppen ilyen címmel jelent meg — évtizede — kötete: *Duna-völgyi párbeszéd*. Ez tá-
gabb régiót ölel fel, míglen a mostani kötete — a budapesti Kossuth Könyv-
kiadó jóvoltából és elévülhetetlen érdeméül — azt a címet viseli: *Hídverők
Erdélyben 1944—1946*. Balogh Edgárnak az erdélyi *Világosság* című lapban
1944—1946-ban írt cikkeiből nyújt nagyszerű választékot. Méltó a bevezető:
Kovács J. Béla beszélgetése Balogh Edgárral. Életrajz is e cikkgyűjtemény,
mely szervesen illeszkedik a *Hét próba* (1965), a *Szolgálatban* (1978), vala-
mint az *Acéltűkör mélye* (1982) sorába.

Tehát a publicista Balogh Edgár történelmi-politikai megnyilatkozásairól
van szó e cikkekben, életének és az erdélyieknek nehéz pillanatait rögzítve.
Életrajz és publicisztika, történelem és szubjektivitás, a történelmi szükségsze-
rűség és az egyén magatartása ötvöződik ezekben az írásokban.

1944 kora őszén már minden illúzió szertefoszlott: augusztus 23-dika tör-
ténelmi tényé vált. A történelem és a háborús politika mindennapjainak vas-
törvénye érvényesült. Mit tehetett az a Balogh Edgár ilyen történelmi szí-
tuációban, aki — egy évtizeddel a Sarlóból való kihullása után, áttoloncolva
Csehszlovákiából Romániába — új környezetbe került? Mint ő sokszor meg-
vallotta (és ehhez e cikkekben is hű maradt): a népszolgálat és a népfronti
szellem igénye és ereje hajtotta. Már túl volt a Vásárhelyi Találkozó pró-
bálkozásain, már túl Szárszón; a történelem közvetlen közlőrl és közelben
diktálta a tennivalókat. A feladat számára világos volt, az adott és kriti-
kus történelmi pillanatban: a demokratikus erőket összefogni, a „forgószél-
ben” egymás kezét megragadni — magyarét és románét. Ez volt a konkrét
feladat. S hogy ezt Balogh Edgár felismerte, ezért agitált, szervezett, ezért ő
a történelem, az utókor előtt felemelt fejfel állhat. Ime, a máig érvényes, egy-
kori megfogalmazás, a felismerés lényege, az indítás iránya: „Erdély magyar-
sága annyi szenvedés után új bizakodással tekint a jövő felé. Tudja, hogy a

végző győzelemig segítenie kell a népek szabadságharcát Hitler imperializmusa ellen, s kész a Vörös Hadsereg támogatására. Tudja, hogy a front megpróbáltatásai után saját magának kell eltakarítani a romokat s újjászerveznie a maga életét. Eszerint cselekszik. És tudja azt is, hogy a dolgozók közös érdekei szerint meg kell osztania Erdély minden gondját az itt lakó románsággal. Erre őszintén és becsületesen hajlandó, a testvériség hasonló szellemét keresvén a román dolgozók oldalán. Lelkiismeretvizsgálat ideje van. Rajtunk múlik, hogy a fordulat sorsdöntő napjaiban kiéremeljük a boldogabb jövőt.”

E sorokat — *Hídverők* címmel — a Világosság 1944. október 18-i számában írta. Remélve is, bízva is abban — nem lesz elszalasztott történelmi alkalom, nem lesznek hídrombolások, nem lesznek ékverők.

A Duna mentén még folyt a végjáték, de ő Petru Grozát kereste és találta meg; s nem csak ő, sokan voltak, és jó néhányat találtak is. Történelmi szerepre készültek, történelmi hivatástudat vezette őket — *együtt*. Hiszen akkor, abban a helyzetben a helyi megoldások gyakran találkoztak az úgynevezett nagypolitikával; erre Romániában (de Csehszlovákiában is) számos példa akadt. Régi átkokat kellett hatálytalanítani: fent és lent egyaránt. Igaz, az elképzelések azonossága vagy hasonlósága mellett, a megvalósítás mikéntje néha eltért. Sajnos a második világháború utáni Duna-völgye erre is nyújtott példát. Vagyis, amikor a kitűzött célok nem estek egybe a történelmi-politikai gyakorlattal — a valóságban.

De hát a romániai-erdélyi Magyar Népi Szövetség a nemzetiségek híd-szerepét tűzte zászlajára. Utal is erre Balogh Edgár, hiszen már volt hagyomány: Csehszlovákiában Győry Dezső „kisebbségi géniusza”, Erdélyben Kacsó Sándor „kisebbségi humánusa”, avagy a Sarló, vagy az Erdélyi Fiatalok mozgalma, másfelől a jugoszláviai Híd gárdája. Arról ők nem tehettek — s ezt a történelem igazolta —, hogy egy időben minden visszájára fordult. Balogh Edgár, s a Balogh Edgárok nem ezt, s nem így akarták. *Erdély üzent* a Világosság hasábjain, s tudták, hogy történelmi tettet hajtának végre, amikor — 1944. októberében Kolozsvárt megalakult a Magyar Dolgozók Szövetsége (MADOSZ). Demokratikus tömörülésbe egyesülni a román haladó és kommunista mozgalommal.

De nemcsak az erdélyi szűkebb régiót kellett újraértelmezni, hanem — s ez mutatja Balogh Edgár tágabb horizontú igényét — *Kelet-Európai körképet* is kellett nyújtani (Világosság, 1945. május 27.). „Tisztáznunk kell végre, és pedig innen Erdélyből, gazdasági, társadalmi és műveltségi hovatartozásunk földrajzi fogalmát... A gazdaságtörténet ipari és agrár Európáról beszél, amikor Nyugat-Európát és Kelet-Európát megkülönbözteti. Társadalomtudományunk hódító és gyarmati népek ellentétében érzékeli Európa hagyományos kettősségét. Művelődéstörténetileg ott germán—latin, itt szláv—magyar—román a kultúrkör. Egy szó, mint száz: Európa keleti felének sajátos kérdései vannak, amelyeket közösen kell megoldanunk, nekünk kelet-európaiaknak...” — írja, de nem áll meg itt, hiszen végkonklúziója — sajátosan kelet-európai kifejtésben — ez: „Ne is ragadjunk bele az erdélyi kis gondok-bajok sarába. Emelkedjünk fel és nézzünk szét. A kelet-európai körkép biztató, s a tiszta távlatok közt hamar felitatódik az évszázados gyarmati elnyomás, az idegen armány s a levért fasizmus minden hátrahagyott pocsolyája”. Más szavakkal: „Groza Péter és Luka László szavaival-tanításával be is köszönt az új Duna-völgyi történelem: testvéri szálak fonódnak máris a demokrata Románia s a demokrata Magyarország között, s a Szovjetunió baráti szomszédsága biztosí-

ték arra, hogy e két független ország közös akaratát nem homályosítja el többé uszító, gyilkos idegen érdek”.

A Világosság 1944 őszi cikkeiben egy új, demokratikus Közép-Kelet-Európa (új Magyarország, és új Románia) képe körvonalazódott meg. Tehetett-e ennél többet *akkor* az egyén (Balogh Edgár)? *Akkor*, amikor Magyarország — tőle nyugatabbra eső tájain — Szálasi „uralkodott”, s a nyilasok élték ki szadista hajlamaikat.

Ott, Erdélyben, a *hídverők*: a tegnapi Észak- és Dél-Erdélyt szőtték egybe, alakítani kezdték demokratikussá; magyarok és románok — *együtt*. Mert közös hazájuknak érezték.

Ezért nem érezzük „kötelező udvariasságnak” Balogh Edgár szavait, amikor Kovács J. Béla első kérdésére így kezdi válaszát: „Örvendek, hogy az Állami Gorkij Könyvtár kutatói fellepozták a kolozsvári Világosság régi számait, s köszönöm, hogy így napvilágra kerültek korjelző egykorú írásaim...” Igen, így igaz: Balogh Edgár írásai *korjelzőek*. Úgy véljük, nem állunk messze az igazságtól, ha azt írjuk: ez a fogalom, *korjelző*, korunk — jelenünk, közelmúltunk — egyik találó, új terminológiája lesz. Legalább annyira, miként azzá vált a *hídszerep*, a *hídverők*. Hiszen ezek is „korjelzők”. Ilyen igénnyel is fogalmazták meg ezeket. Miként Balogh Edgár fogalmazta meg cikkében: *Hídverők*. Akkor is, ma is erre, ezekre nagy szükség van. Sohasem válnak időszerűtlenné. (Kossuth.)

KOVÁCS GYÖZÖ

Szederkényi Ervin halálára

Íróbarátai hónapok óta tudták, hogy gyógyíthatatlan beteg, a vég ily gyors beteljesedése mégis váratlanul és fölkészületlenül ért mindenkit. Az irodalmi közelet mai súlyos gondjai közt különösen nehéz barátkozni a gondolattal, hogy ő, aki immár 23. éve irányította a Jelenkort, s akinek munkája: tájékoztatottsága, minőségérzéke és szerkesztői ötletei egyik legjobb lapunkká tették a pécsi folyóiratot, nem folytatja többé szerkesztői munkáját, nem áll elő újabb s újabb számmal, kulturális életünk csöndes szenzációival. Van, persze, olvasó is, író is, akinek ízlése más típusú folyóiratban találja meg eszményét; ez természetes. Azt azonban más ízlésű, más vonzásban élő író társai sem tagadhatják meg tőle, hogy saját arcélú, következetesen szerkesztett, színvonalas folyóiratot csinált. S bizonyos, az irodalom, a művészetek önelvű sajátosságaira, mesterségbeli fogásaira, „finomságaira”, az irodalmi-művészi folyamatok kortársi fölerősítésére kevés folyóirat ügyelt jobban, mint a Szederkényi-féle Jelenkor. A korszerű irodalmi kultúráért dolgozott, egy nagy irodalmi hagyomány talált benne méltó folytatóra. Ma már kimondható: nagy szerkesztő volt, az utóbbi évtizedekben a néhány legnagyobb egyike. Sovány vigasz halálára, hogy életműve a Jelenkor évfolyamaiban fennmarad, s — bár talán már fölismerhetetlenné asszimilálva — ott hat irodalmi kultúránkban. Hiányát nagyon fogjuk érezni valamennyien, akiknek fontos a magyar irodalom.